

تفسير سورة فاتحہ

فطرت جي پولي

عزيز الله پوهيو

انب گروپانگ

سند ساگر اڪيڊمي

تفسير سورة فاتحہ

قرآن جو تفسير قرآن سان

فن تصريف آيات جي روشنيءَ ۾

ترتيب ڏيندڙ: عزيز الله ٻوهيو

تفسير سورة فاتحہ

فطرت جي ٻولي

از قلم: انب گوپانگ

چپائيندڙ

سند ساگر اڪيڊمي

پوسٽ آفيس خير محمد ٻوهيو وايا نوشهرو فيروز سندھ

قيمت: پنجويھ روپيا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ترجمو: "شروع ٿو ڪريان" ساڻ نالي الله جي جيڪو وڏي
ٻاجھ وارو ۽ گھڻو رحم ڪرڻ وارو آهي

جدا جدا لفظن جي معنيٰ ۽ مفهوم

حرف "ب" جي هڪڙي معنيٰ آهي ساڻ ۽ ٻي معنيٰ علت ۽
سبب واري به ڪئي ويندي آهي.

لفظ اسم جو اصل مادو آهي س-م-و-سمو جنهن جي معنيٰ
آهي اهڙي علامت ۽ نشاني جنهن سان ڪنهن کي سڃاتو
وڃي. الله جا سڀ صفاتي نالا ان جي سڃاڻپ ڪرائن ٿا
لفظ "الله" رب پاڪ جي ذاتي نالي طور مشهور ۽ متعين ڪيل
آهي. لغت جي ڪن عالمن وٽ لفظ الله جا مد آهي. ان مان
ڪنهن صيغ جي اشتقاق نٿو ڪري سگهجي. جڏهن ته
ڪن عالمن وٽ مشتق آهي. ان ڪري مادي جي لحاظ سان الـ
يالـ جي صيغن جي معنيٰ ڪئي وئي آهي پريشان ٿي
گهٻراهت ۾ ڪنهن پناهه کي ڳولڻ ۽ الـ يا لـ جي ٻي معنيٰ
آهي ڪنهن کي پناهه ڏيڻ ۽ امان ڏيڻ. ڪن جي خيال مطابق
الله اصل ۾ الـ هو وچ وارو همزو گهڻي استعمال سبب
ڪيرائي لام کي لام ۾ مدغم ڪري لفظ الله بنايو ويو جنهن
جي معنيٰ ٿي معبود.

رحمان ۽ رحيم لفظن جو مادو ساڳيو آهي. جدا صيغن جي لحاظ سان رحيم جي وزن فعيل جي خاصيت جي لحاظ سان (معنيٰ ٿيندي سدائين لڳاتار ضرورت ۽ گهرجن آهر رحم ڪرڻ وارو ۽ رحمان جي وزن فعلان جي خاصيت واري معنيٰ آهي ته اسپيشل پروموشن ۽ خصوصي عطبي ۽ گفت طور رحم ڪرڻ وارو انهيءَ فرق کي هن طرح سمجهڻ گهرجي ته سموري ڪائنات ۽ مخلوق جا سڀ قسم ۽ نوع، پڻاڻش ۽ پرورش جي لحاظ سان رب سائين جي رحمت جي هڪ جهڙي طريقي، نظام مستم ۽ عنايت سان پلجي رهيا آهن، اهو مفهوم چئبو لفظ رحيم جو جيڪو سڀن سان هڪ جهڙو لاڳو آهي. پر مخلوق جي سڀن نوعن ۽ قسمن مان وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ يعني انسانن کي فضيلت م مٿي و ڪرڻ. اهو مفهوم لفظ رحيم جي پيٽ ۾ رحمان جي صيغي مان ملي ٿو عربي ٻولي جي صيغن ۽ بابن جي مٿ ست سان معنوي خاصيتون متجيو وڃن. جدا جدا ٿيو وڃن، توڻي جو مادو هڪڙو چونه هجي، اهو آهي ٻوليءَ جو ڪمال. ته رحمان واري وزن جي اسپيشل رحم واري معنيٰ جيئن علم الانسان مالم يعلم يعني رب پاڪ انسان کي اڻ ڄاتل شين جي ڄاڻ ڏني ته هاڻي اها خصوصيت مخلوق جي ٻين قسمن کان نرالي آهي. جيڪا رحمان جي صيغي سان تعلق رکي ٿي، رحيم جي وزن وارن عطين ۾ سڀ

مخلوق جا قسم برابر آهن پر هت رحمان جي مفهوم ۾ اسپيشل عطيو سمجهبو. جنهن جو تعلق ڪتب علي نفسه الرحمة (54-4) يعني الله پاڻ تي مخلوق مٿان رحمت ڪرڻ لازم قرار ڏئي آهي. سان به آهي، ۽ اڃا به اسپيشل پروموشن وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ (105-2) يعني علم وحي ذريعي نبوت ۽ رسالت جو درجو ڏيڻ يا انسان جي شخصيت ۽ پرمٽي ٺاهڻ ۽ سنوارڻ اهو به رحمان جي صيفي ۽ وزن واري خصوصيت جي معنيٰ ۾ اچي ٿو ته الله جي انهن صفتن کي ذهن ۾ رکي هر ڪم شروع ڪرڻ مهل بسم الله پڙهڻ جي تعليم ڏني وئي آهي. جنهن ذريعي ماڻهو الله جي بي ڪنار رحمتن ۽ عطين کي ذهن ۾ رکي جڏهن ڪو به ڪم شروع ڪندو ته ان ڪم ۾ به ايڏي وڏي ترقي ۽ ڪاميابي حاصل ڪندو. اڃا پڻ لفظن ۾ رحمان جي هڪ هي معنيٰ به ڪئي وئي آهي ته بغير مشقت جي بغير محنت جي پنهنجون عطاڻون ۽ نعمتون عام جام ڏيڻ وارو ۽ رحيم جي معنيٰ ته انساني محنتن جي پير پير ۽ پورو پورو بدلڻ ڏيڻ وارو (رحمان رحيم بابت وڌيڪ تفصيل اڳتي سورت ۾ ايندرا رهيو سوال ته ترجمو شروع ٿر ڪيان يا ڪنهن به ڪم ڪرڻ لاءِ ڪو به لفظ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۾ ڪتب ڪرڻ آندو ويو آهي؟ تنهن لاءِ سمجهڻ گهرجي ته اهو ڇاڻي بجمي ڪر وارو

لفظ نه آندو ويو آهي. هن لاءِ ته دنيا ۾ اڪيچار ڪم آهن ان ڪري ٻانهي کي هر ڪم ڪرڻ مهل هر وقت ان جو نالو کڻي يا تصور ڪري بسم الله پڙهڻ گهرجي جنهن سان هر ڪم لاءِ بسم الله پڙهڻ جي عموميت جدا جدا ڪم اچي ۽ ان ڪم ۾ ان جي شروع ڪرڻ جو لفظ نالو ۽ جملو محذوف تصور ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن رب کي سبب ۽ علت جي معنيٰ ۾ سمجهيو ويندو ته ان وقت بسم الله علت هوندي ته پوءِ وارو سمورو جملو ۽ عمل معلول هوندو ۽ مسبب هوندو.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ته مستقل هڪ آيت ۾ سورت نمل ۾ نازل ٿيل آهي. انهيءَ باوجود سواءِ سورت توبه جي قرآن جي ٻين سورتن جي منڍ ۾ لکبي پئي اچي. اها جدا ڳالهه آهي ته هر سورت جي شروع ۾ اچڻ مهل ان کي انهن سورتن جي داخلي آيتن مان ڳڻيو ڪو نه ٿو وڃي، چيو وڃي ٿو ته سورت توبه جي منڍ ۾ بسم الله ان ڪري نه لکي وئي آهي جو سورت انفال ۽ توبه ۾ مضمونن جي وحدت ۽ هڪ جهڙائي آهي ۽ ڪن عالمن سورت فاتح جي منڍ واري بسم الله کي ان جي داخلي آيتن مان ڳڻيو آهي. ڪن انڪار ڪيو آهي.

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

ترجمو: سڀ تعريفون خاص آهن الله لاءِ جيڪو پالڻ وارو آهي
سڀني جهانن کي

جدا جدا لفظن جي معنيٰ ۽ مفهوم

هت حمد اسم آهي مصدر جي وزن تي آندو ويو آهي، ۽ ان
ڪري به اسم آهي جو مثنى الف لام تعريف جو آهي جيڪو
فعل تي نه ايندو آهي ۽ اهو الف لام استغراق جو آهي جنهن
جي معنيٰ آهي ته اسندس مدخول حمد جا سڀ جو سڀ قسم
۽ انواع الله لاءِ خاص آهن.

”حمد“

عربي ٻولي ۾ ڪنهن جي واکاڻ ڪرڻ لاءِ ساراهه ڪرڻ لاءِ
جيڪي الفاظ مشهور آهن حمد مدح - ثنا - انهن مان حمد،
ان تعريفِي انداز ۽ ڪيفيت کي سڏيو ويندو جيڪا حمد
ڪئي ويندڙ هستي جي ڪنهن نادر ۽ اٽلپ قسم جي تخليق
۽ ڪارنامي کي ڏسي بي اختيار ان جي سونهن ۽ اعليٰ جوڙ
جڪ ۽ بيهڪ بابت جيڪي تعريفِي جملا چيا وڃن ته اهي
الفاظ حمد جي معنيٰ مان شمار ڪيا ويندا، هن وضاحت مان
اهو حمد يا تعريف خارج شمار ڪئي ويندي جيڪا ڪنهن
فرد يا اثر تي ڪئي ويندي هجي يا لالچ تي ڪئي ويندي يا
ڪنهن اهڙي ڪارڪردگيءَ تي ڪئي ويندي هجي جيڪر

کارنامو ان کيو ئي نه هجي جهڙي طرح ته هن آيت مان
 حمد جو اهڙو فهم ثابت ٿئي ٿو ته وَيُحِبُّونَ اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا
 لَمْ يَفْعَلُوا (188-3) يعني اهي ماڻهو هن ڳالهه کي پسند
 ڪن ٿا ته انهن جي اهڙن ڪمن جي به تعريف ڪئي وڃي
 جيڪي انهن ڪيا ئي ڪونه آهن ته هن آيت مان ثابت ٿيو ته
 حمد صرف انهن ڪمن تي ڪري سگهيو جيڪي ڪم حمد
 ڪيل کان عمل ۾ آيا هجن. اهي کارناما ان سر انجام ڏنا
 هجن، ته الحمد لله جي معنيٰ ته سڀ حمد سونهن ٿا، جڳائن ٿا
 الله کي، خاص آهن الله لاءِ، هاڻ اوهان بسم الله ۾ الله جي معنيٰ
 اندر حاڪميت ۽ معبوديت جي معنيٰ پڙهي آيا، جنهن سان
 هت اهو مفهوم ثابت ٿئي ٿو ته حمديت واري تعريف ۽ واکاڻ
 خاص آهي الله لاءِ، هي عبارت هڪ طرح سان هڪ قسم جي
 دعويٰ به ٿئي ته سڀ قسم جا حمد خاص آهن الله لاءِ ته ان دعويٰ
 جو ثبوت ۽ دليل به گڏوگڏ بيان ڪيو ويو ۽ هن سوال جو ته
 جملي حمد الله لاءِ ڇو آهن جواب به ڏنو ويو ته ان جي
 حڪومت ۽ بادشاهي جو اهو ته ڪمال آهي جو هو سڀن
 جمانن جو پالڻ وارو آهي ته رب العالمين ثبوت آهي دليل
 آهي الحمد لله جي دعويٰ واري جملي جو، يعني الله جز حمد
 هن ڪري ته ان جو حاڪم ۽ بادشاهي ۾ جمانن جي پالڻ
 جو بندوبست ۽ ڪڏهن ڪير سوال ڪري ته

جھانن ۾ ڪيترائي ماڻهو پرورش جي سهولتن کان محروم آهن ۽ الله جي ربوبييت کان محروم آهن ته ان جو جواب هي آهي ته انهيءَ محرومي جو سبب الله جي ربوبييت جي سامان جي ڪوٽ ناهي، بلڪ ماڻهن جي ڦرلٽ واري استحصالِي ذهنييت ڪري ائين ٿئي ٿو ۽ ماڻهن جي ناهيل غلط نظامن جي ڪري ائين ٿئي ٿو جنهن کان به بچڻ لاءِ الله عزوجل وحي واري تعليم ذريعي ربوبييت جي برابري واري نظام جي تعليم ڏني آهي، جنهن کي پنهنجي پنهنجي علائقن ۽ ملڪن ۾ لاڳو ڪرڻ اسان انسانن جي ذميواري آهي، ڦريل ۽ محروم ماڻهن جي ذميواري آهي، جنهن کي اسان پاڻ سرانجام نه پيا ڏيون! جنهن نظام کي اسان پاڻ قائم نٿا ڪيون! جڏهن الله سائين ان نظام کي قائم ڪرڻ لاءِ عدل واري مساوي معاشي نظام قائم ڪرڻ لاءِ ٻڌايو ته والارض وضعها للانام 10-57 يعني رزق جي سرچشمي زمين کي الله ماڻهن لاءِ بغير ڪنهن تفريق ۽ ڪلاسيڪيشن جي جوڙيائين ۽ ذهني ۽ عملي طور بي بهج ماڻهن لاءِ وڌيڪ ڪمائيندڙن کي حڪم ڪيائين ته فَمَا الَّذِينَ فَضَّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَىٰ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ 711، 16، گهڻي ڪمائن وارا پنهنجي واڌو ڪمائي ماتحت محروم ماڻهن تائين نٿا پهچائين، جڏهن ته اهي انهن سان مال ۾ انهن جا برابر جا شريڪ آهن، گهڻي مال

ڪمائڻ وارن جو اهو نظريو غلط آهي ته انهن وٽ موجود مال انهن جي اڪيلي سر ملڪيت آهي. پڙهي ڏسندا ته قرآن ۾ چا توفرمائي، وَالَّذِينَ يَبْتِغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ (33/24) يعني جيڪڏهن ڪوئي غلام پنهنجي آزادي لاءِ اوهان کان ڪا سند وٺڻ گهري ته ان کي جيڪڏهن پاڻ سنڀالڻ جهڙو سمجهو ته پوءِ ضرور انهن کي اهڙي تحرير لکي ڏيو ۽ اوهان وٽ جيڪو الله جو ڏنل مال موجود آهي ان مان به انهن کي آزادي حاصل ڪرڻ ۽ پاڻ ڀرو ٿيڻ لاءِ مال ڏيو ته هن آيت ۾ انسانن وٽ موجود مال کي قرآن، الله جو مال ڪري سڏيو آهي.

ته هاڻ الله جي وحي واري تعليم ۾ ته اسان کي سامان پرورش ۾ مساوي معاشي نظام جي ڳالهه سمجاييل آهي خود سورت فاتحه جي هن پهرين آيت ۾ به الحمد لله رب العالمين ۾ جھانن جي ربوبييت ۽ پرورش ۾ ڪنهن جي لاءِ به اسپيشل ڪوٽا ۽ فرق وارو واڌو ونڊ ڪونه ڏسيو ويو آهي ۽ جيئن ته فرمايو ويو آهي فَمَا لِلَّذِينَ فَضِّلُوا بِرَادِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فِيهِ سَوَاءٌ (71)۔

(16) وڌيڪ ڪمائڻ وارن جي واڌيءَ ۾ ماتحتن کي به برابر جو شريڪ سمجهيو وڃي ۽ قرآن حڪيم جي پهرين سورت منڍ

واري سورت فاتحہ جي پهرين آيت ۾ الله عزوجل پنهنجي ربوبيت واري شان جي اعلان ۽ تعارف ۾ سڀن جهانن لاءِ فرمايائين ته هو سڀن جو هڪ جهڙو رب آهي. هڪ جهڙو پالڻ وارو آهي. هاڻي جيڪڏهن ڪو ڄمڻ ساڻ وات ۾ سون جي چمچي سان ٿو غذا کائي پلجي ۽ پيو سلجھ ۽ ٽي بي جي سٽيل پي ۽ ماءُ وٽ موروڻي بيماريون وٺي ٿو پلجي، ته قسمت جو نالو ڏيئي الله تي تهمت نه ڏيو ته انهن جي اها تقدير الله ناهي آهي. بلڪ اهي سڀ اوهان انسانن جون نااهليون آهن جو الله جڏهن پنهنجي ربوبيت جو تعارف جملہ جهانن وارن لاءِ بغير ڪنهن فرق جي هڪ جهڙائيءَ سان لاڳو بيان ڪيو ۽ رزق کي مال کي انسان ذات لاءِ فرمايائين ته جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا (4-5)، يعني مال کي جملي انسانن جي استحڪام جو سبب بنايو ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺو جو ذريعو بنايو مال رزق سان اوهان سڀ انسان ساڻونڊ ۽ مستحڪم بڻجو اهڙي نموني جو ڪي لَا يَكُونُ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ (7-59) يعني دولت شاهوڪارن جي وچ ۾ نار جي لوڻن وانگر محدود بڻجي ڦرندي نه رهي ته اسان انسانن پنهنجي نااهلين سان الله طرفان معيشت جي مساوات واري قانون کي، نظام کي، قائم ڪرڻ واري حڪم اقيمو الصلوة و آتوا الزكاة جي معنيٰ مفهوم کي بدلائي جيڪڏهن پوڄا پاٺ بڻائي ڇڏينداسون ته پوءِ معاشري ۾ اهڙي اونچ نيچ پٽا نه ٿيندي ته پيو ڇا ٿيندو!

العالمين

العالمين جو مطلب جيڪڏهن مخلوقات جي هر قسم جو جهان جدا جدا ۽ نرالو ڳڻبو جو ڪرگس کا جهان اور شاهين کا جهان اور وانگر ته ڪائنات جي شماريات جا عالم جيڪو ٻڌائيندا آهن ته مخلوقات جا قسم ارڙهن هزار آهن جيڪي پراڻي وقت ۾ ڳڻيا ويا هئا ۽ يقين سان سيتلائيٽ جي ڪئميرائن نيشنل جاگرافي ۾ ان پراڻي جستجو واري انگ ۾ واڌارو آندو آهي ته مخلوق جي هر قسم جو جهان پنهنجو آهي، عالم پنهنجو آهي. ته الله جي ربوبيت سڀني لاءِ نرالي آهي. انڪري انسان ته ڇاپر جيتن جڻين ۽ هر قسم جي جانورن جي پرورش جو ضامن الله جو نظام آهي، جنهن لاءِ فرمايو ويو ته وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا (2-11) يعني زمين ۾ هر چرندڙ ڦرندڙ جي رزق جي ذمہ داري الله تي آهي. هاڻ ان نظام ربوبيت ۾ ڪنهن به مخلوق ڪنهن به فرد ۽ ڪائنات جي ڪنهن به حصي کي محروم بنائڻ لاءِ استحصال ڪندڙ ڦورن ۽ مترفين جو ڪوبه گروھ ۽ ٽولو جيڪڏهن سرگرم عمل آهي ۽ هو ڦرلٽ ذريعي پورهيتن کي اڀاهج ۽ مفلوج بنائي رهيو آهي ته محرومن ۽ ڦريلن مٿان فرض آهي ته هو ربوبيت عالمين جي نظام واري رستي ۾ رڪاوٽ بڻيل پٿرن کي هٽائين ۽ الله جي حمديت واري سهڻي

تفسير سورة الفاتحه

مساوي نظام ربوبيت جي قيام ۽ بقا لاءِ فَقَطِّعَ دَابِرُ الْقَوْمِ
 الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (45) يعني
 ربوبيت عالمين جو حمديت وارو نظام تڏهن قائم ٿيندو
 جڏهن ظالمن جي پاڙ پٽڻ واري ريت تي عمل پيرا ٿيندي ٿورن
 ۽ رهزنن جون پاڙون پٽي ڇڏين، جيڪي نظام ربوبيت جي
 برابري وارن طريقن ۾ رڪاوٽ بڻيا بيٺا آهن. سورت انعام
 جي هيءَ آيت وڏي واڪي اعلان ڪري رهي آهي ته الحمد لله
 رب العالمين جي نظام جي مخالفن جون جڏهن پاڙون پٽيون
 تڏهن ربوبيت عالمين جون راحتون ماڻي سگهندو، يعني
 جيڪڏهن ٿريل ستايل ۽ محروم بڻايل ماڻهو ٿورن خلاف
 جنگ نٿا ڪن ته ربوبيت عالمين جي حمديت وارو نظام قائم
 نه ٿي سگهندو ۽ جي طبقن ۽ اونچ نيچ پٺا ڪرڻ وارن
 خلاف لڙندو ته پوءِ ان برابري واري معاشري جا شهري ۽ افراد
 اهڙا ته تيار ٿيندا جو التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ
 السَّائِحُونَ الرَّائِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ
 وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ
 الْمُؤْمِنِينَ (112)

يعني زندگاني ۾ جڏهن به هو محسوس ڪندا ته هو هدايت
 کان ٿري رهيا آهن ته يڪدم ان گمراهي واري هنڌ ڏي موٽي

اٿاهون سڌي طرف ڏي ويندڙ رخ تي هلڻ شروع ڪندا ۽ الله
 جي قانونن جا پورا پورا پابند هوندا ۽ پنهنجي سموري سگهه
 الله جي اطاعت تي خرچ ڪندا جنهن سان ربوبيت عالمن جو
 حمديت وارو ساراهيل نظام قائم ٿئي ۽ اطاعت خدا وندي
 ڪندي. وري ان اطاعت واري نظام جي نگرانيءَ لاءِ سير سفر
 به ڪندا. پوءِ ان نگراني واري سير دوران جتي به ڪا ڪمي
 بيشي ڏسندا تہ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ
 وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ يڪم پنهنجي حاڪمانه پاور
 ذريعي تعميري مقصدن لاءِ آرڊر جاري ڪندا ۽ غلط ڪارين
 کي پنهنجي حاڪمانه طاقت سان روڪيندا، ان طرح الله جي
 سمجهايل حڪمراني وارين حدن جي، قانونن جي حفاظت
 ڪندڙ هوندا. پوءِ اهڙن انقلابين لاءِ خوشخبري آهي. هن
 پهرين آيت ۾ قرآن حڪيم مؤمنن کي، قرآن پڙهندڙن کي
 جنهن حڪمراني ۽ حڪومت سازي جي پڪيڙ ۽ دائري لاءِ
 ڏس ڏنو آهي. اها آهي بين الاقواميت، اها آهي ڪائناتي
 قيادت ۽ ليڊر شپ، اهو منصب ۽ عهدو يعني بين الاقوامي
 اڳواڻي، پهريائين پهريائين حضرت ابراهيم عليه السلام کي
 ڏني وئي هئي، پوءِ ان جي ٻن پٽن اسماعيل عليه السلام ۽
 اسحاق سلام الله عليه جن مان اسحاق جي نسل مان ڪئي
 سارا نبي بڻيا ۽ انهن سڀن نبين جي نبوت جو دائرو ۽ رينج

بين القومي هئو يعني اهي سڀ جو سڀ جدا جدا قوم لاءِ
 موڪليا ويا هئا. انهن جي هر هڪ نبي جو خطاب ۽ دعوت
 ٻڌائي ٿي ته اهي سڏين پيا ته يا قوم اعدو الله مالڪم من الله
 غيره يعني اي منهنجي قوم.....! ۽ حضرت ابراهيم جي وڏي
 پٽ حضرت اسماعيل سلام الله عليه جي نسبي سلسلي پشت
 مان گهڻو عرصو پوءِ 17 اپريل 571 عيسوي سال ۾ يعني
 ڪيترن ئي هزارن سالن کان پوءِ عبدالله بن عبدالمطلب جي
 گهر مڪه المڪرم ۾ خاتم الانبياء محمد ڪريم عليه السلام
 ڄائو جيڪو انسان ذات جي هدايت واري نبوت جي سلسلي
 جي پڄاڻي هو ۽ ان جي رسالت ۽ نبوت واري مشن ۽ دائري
 کي سندس ڏاڏي ابراهيم سلام الله عليه وانگر بين الاتوامي
 ليڊر شپ ۽ قيادت جو عهدو ڏنو ويو جيئن ابراهيم عليه
 السلام لاءِ حڪم هئو ته اني جاعلڪ للناس اماما تهڙي طرح
 محمد الرسول الله جو خطاب به يا ايها الناس اني رسول الله
 اليڪم جميعا آهي. يعني ٻئي ڏاڏو ۽ پوٽو انسان ذات جي
 قيادت لاءِ بين الاتوامي اڳواڻ ٿيا. هت هن پسمنظر عرض
 ڪرڻ مان مقصد پڙهندڙن جو ڌيان هن طرف ڇڪائڻ لاءِ
 ڪيان ٿو ته قرآن حڪيم ڪنهن جو تشيء جو قسمت ٻڌائڻ
 وارو فالنامي جو ڪتاب ناهي نه ڪي وري پيرن، مولوين جي
 تعويذن، ڪاڍاڻن ۽ ورد وظيفن جو ڪتاب آهي هي ڪتاب

دنيا جي ڦورو استحصالِي دادا گير بعد معاشن لاءِ اهو ته حڪم ڏئي ٿو ته واضر بوا منھم ڪل بنان انھن جا سنڌ سنڌ ڪٿيو يعني جوڙن واري جاءِ تي ڌڪ هڻون جو مرن به نه پوءِ اپاهج ۽ معذور ٿي پنهنجي ڪارستانين جو حشر پنهنجي اکين سان پاڻ ڏسن وڌيڪ واضر بوا منھم ڪل بنان جو مڪمل مفھوم آئون ان آيت جي موقعي تي لکندس هت ايترو ڪافي آهي ته پاڻ سڳوري محمد الرسول الله جي بين الاقوامي قيادت جي تقاضا هي آهي ته ان تي ايمان جو ڪلمو پڙهڻ وارا مؤمن دنيا جي سڀن قومن ۽ انھن جي سڀن ملڪن جي رعيت جي هڪ هڪ فرد جي ماني ڳڻي جي بندوبست ڪرڻ جا ذميدار آهن. هن وقت عالمي ليول تي ڦرلٽ جو استحصالِي نظام هلي ٿو ان ڪلور مٿان هڪ يهودي ڪارل مارڪس کي ته ڌڪ ٿيو جو هو بزبان اقبال چوي ٿو ته:

اڻهو ميري دنيا ڪي غريبن ڪو جگاڏو
 ڪاڻخ امرا ڪي درو ديوار هلا دو
 جس كهيت سڌه بقان ڪو ميسر نه هوروزي
 اس كهيت ڪي هر گوشه گندم ڪو جلاڏو

دبليو. ٽي. او. وارا ربوبيت عالمين جا ويري آهن

پر قرآن جو علمبردار ۽ چوڏهن علمن جي دستار فضيلت جي دعوبدار جو هي حال آهي جو هو سرمايه دار ۽ جاگيردار جي

نذرانن کي هڪ ڳيت سان ڳهي انهن جي لت جي مال لاءِ
 واعظ ٿو ڪري ته هنن جو سمورو ڌن دولت کين الله سائين
 پنهنجي خاص برڪت سان عطا ڪيو آهي. ۽ تازو ڪالهه
 ڪابل ۾ ڊاڪٽر نجيب الله جي مساوي معاش واري حڪومت
 ختم ڪرڻ لاءِ هنن دين جي عالمن جي گهرن ۽ مدرسن مٿان
 ڊالرن ۽ رپالن جو مينهن وسيو ته ان مهل هنن چيو ته روس وارا
 ڪافر ۽ دهره آهن ۽ آمريڪا وارا اهل ڪتاب آهين.
 جيڪي الله کي ته مڃين ٿا ۽ انهن جي عورتن سان شادي
 ڪرڻ جي به اسلام ۾ اجازت آهي. ۽ اهو آمريڪا جڏهن ته
 عالمي سرمايه دارن ڊبليو-ٽي او وارن جي سموري ڦرلٽ واري
 نظام جو گن مين بندوق بردار گماشتو آهي ۽ ڪائنات ۾ الله
 جي ربوبيت عالمن واري منشور ۾ مڪمل رڪاوٽ آهي. پر
 قرآن جي نالي تي سرمايه دارن جا ڳاڙها ٻوڙ ۽ سڄي ٿيل رانون
 ۽ سالم ڇيلا ڪاٺ وارا حاملين شرع متين آمريڪا هٿان
 سوويت يونين کي دسراڻي فتح جي جشن طور اقتدار جا
 ڀاڱيوار بڻيل آهن پر انهن ڪڏهن به ڊبليو-ٽي او جي سرمايه
 دارن جن زراعتي بجن کي سنڌ بڻائي پورهيتن جي پيٽ مان
 انهن جو گهره به ڪڍي ورتو آهي. جو هو پنهنجي پوکيل فصل
 مان ڀنڊا ٿيل ڪٽڪ وري ٻيو ڀيرو جڏهن بچ طور زمين ۾
 ڇڏيندا ته اها ڦٽندي ئي ڪانه ته سرمايه دارن جي ان پورهيت

دشمن ۽ انسان دشمن فارمولي خلاف هنن ڪابه فتويٰ نه ڏني
 آهي ڳالهه به نه ڪئي آهي ته ربوبيت عالمين جي قرآني
 منشور ۽ قرآن جي بين الاقوامي ليول وارن مسئلن حل ڪرڻ
 واري منشور کي، رسول الله جي انسان ذات لاءِ رسالت واري
 مشن ۽ هلچل کي رڪاوٽ عالمي سرمايه دار آهي اهڙي ئي
 رڪاوٽ، هر نماز جي هر رڪعت ۾ الحمد لله رب العالمين
 پڙهڻ وارو اهو شخص آهي جيڪو اهي لفظ ته اچاري ٿو پر
 انهن جي مفهوم تي عمل ڪرڻ ۽ ڪرائڻ لاءِ ميدان عمل ۾ نٿو
 اچي. ۽ نه ئي هو قرآن واري مساويانه معاشيات کي هومجي ٿو.
 مٿي منڍ ۾ اوهان پڙهي آيا ته حمد چئبو ئي ان کي آهي
 جيڪو ڪنهن جي بهتر ڪارڪردگيءَ کي ڏسي، ان جو قائل
 بڻجي، ان کان متاثر ٿي بي اختيار ساراهه ڪرڻ شروع ڪري
 ڏجي ته اهو آهي حمد. ته هاڻي الله جي اهڙي عادلانه معاشي
 مساوات واري نظام ۾ رعيت جي مڙني فردن کي آسودو ۽ امن
 وارو خوشحال ٿيڻ کان پوءِ ئي الحمد لله چئي سگهيو درست
 مڃي سگهيو. ان ڪري الحمد لله کي درست ثابت ڪرڻ لاءِ
 ضروري آهي ته قرآن وارا مؤمن، اهڙو نظام قائم ڪري
 ڏيکارين، نه ته الحمد لله واري دعويٰ ڪوڙي بغير دليل جي بغير
 ثبوت جي ٿي پوندي. سو الله جو مؤمنن تي سدائين اهو قرض
 رهندو ته هو اهڙي حڪومت قائم ڪن ۽ جڏهن اهي مؤمن

حمديت لائق حڪومت قائم ڪندا ته پوءِ آيت (112-9) ۾
 ذسيل حامدون جي مرتبي تي فائز سمجهيا ويندا ۽ آيت
 الحمد لله رب العالمين ۾ سمجهايل ربوبيت عالمين واري نظام
 جا عملبردار به ٿيندا، ۽ اهي حامدون جي مرتبي وارا ماڻهو
 انهن مالهاڻن ۽ مٿڪن وارين تسبين تي الحمد لله الحمد لله جا
 وظيفا ڳڻڻ وارا ڪونه هوندا، بلڪ اهي له الملڪ وله الحمد
 (1-24) يعني الله جي حمديت واري بادشاهي ۾ ڪائنات
 جي ذري ذري مٿان الله جي تخليق جي هڪ هڪ شاهڪار تي
 غور ۽ فڪر سان ويچاريندا. جن لاءِ قرآن ۾ آيو آهي ته:
 الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ
 وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ
 هَٰذَا بَاطِلًا (191-3) يعني اهي (فهم ۽ اعلي بصيرت وارا)
 ماڻهو جيڪي الله کي ياد ڪن ٿا اٿندي ويهندي سمهندي غور
 ويچار ڪن ٿا الله جي تخليقي (ڪارنامن) آسمانن ۽ زمينن
 جي شين تي (۽ سوچيندي سوچيندي هن نتيجي تي پهچن ٿا)
 ته اي اسان جا پالڻهار هي تنهنجو سمورو سنسار ڪنهن به
 حال ۾ بي مقصد ۽ بيڪار نٿو ٿي سگهي ۽ تنهنجي ذات
 تنهنجي هستي اهڙن فضول ڳالهين کان پاڪ ۽ بلند بالا
 آهي. (پوءِ اسان جي بي مقصد ۽ فضول ورد وظيفن جي
 مشغولين کان اسان کي بچاءِ، بي مقصد فضول ۽ غور فڪر

کان خالي زندگي گذارڻ کان اسان کي بچاءُ ۽ اهڙين فضوليات سبب جهالت سبب غلامي وارن ڏولون جي عذابن ۾ قومون ۽ معاشرن تباھ ٿين ٿا) اسان کي ان غلاميءَ جي باهه واري عذاب کان بچاءُ، هاڻي جڏهن الحمد للہ رب العالمين جي معنيٰ هيءَ ٻڌي ته جهانن کائناتن ۾ موجود هر مخلوق جي قسم جي پرورش ان جي شروعاتي مرحلي کان وٺي ان جي تڪميل تائين مڪمل ترقي يافتہ ٿيڻ تائين اهڙي نموني جو ان کي هر ڏسندڙ کان بي اختيار ساراهه واري واه واه نڪري وڃي ته انهيءَ کي چئجي ربوبيت مڪمل ۽ مڪمل پرورش، اها سڀ معنيٰ ۽ تشريح لفظ رب جي آهي.

الرحمان الرحيم

سورت فاتحه جي پهرين آيت ۾ الله تعاليٰ پنهنجي خلقت جي سڀن جهانن جي پرورش جي عظيم الشان سونهن ڀري سلطنت ڏي ڏيان چڪايو ۽ عقل سرگردان ٿي ويو ته ايڏي وڏي کائنات ۾ ان جي هڪ هڪ جاندار بي جان شيءِ کي ڪيئن ته ان جي نقطہ آغاز کان ڪماليت جي معراج تائين ارتقا ۽ بقا جي هر گهريل شيءِ جو انتظام هلي توجو ما تسقطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا (59-4) جو ڪنهن به وڻ جو هڪ پن به ڇڏي ٿو پوي ته اهو الله جي علم ۾ اچي ٿو وڃي هن بي انتها

بي ڪنار ڪائنات ۾ ڪميوٽيڪيشن ايڏي تہ مربوط جو ڇا
 تہ اربين کربين نيلين پدمين ڪائنات اندر وڻ ٻوٽا وري انهن
 مان هڪ وڻ جي هڪ پن ڪرڻ جو بہ ڪنٽرول جي مرڪز ۾
 اطلاع ايڏي تہ ڄاڻ ۽ نظرداري! قرآن هت وڻ جي هڪ پن جي
 ڳالهه ان ڪري آندي جو ان جو بہ ربوبيت ۽ پرورش سان تعلق
 آهي اوهان ڪنهن بہ وڻ جي پن کي غور سان ڏسندؤ تہ جيئن
 انساني جسم جي عضون جي اندر رت جي سپلائيءَ جون
 رڳون وڏي تعداد ۾ موجود هونديون آهن ان وانگر هڪ هڪ
 پن بہ ان جي وڻ جي ٽارين ۽ ٿڌڙي زمين مان پاڻن کانوئي
 جيڪا رطوبت ۽ پاڻي پاتال کان جذب ڪري چوٽيءَ تائين
 هڪ هڪ پن تائين پهچائڻ جو هڪ مستقل ايئرگيشن سسٽم
 جڙيل آهي. جيڪو پن پن جي رڳن تائين پهچي ٿو تہ ڪنهن
 پن جي ڪرڻ ڪري ربوبيت واري رطوبت جي مقدار ۾ فرق
 اچيو وڃي ٿو غور ڪجي تہ وڻ جو هڪ پن ڪري ٿو ۽ ڪٿي
 سارا ٻيا بيٺا آهن يعني ان ڪرڻ واري پن جو مدو پورو ٿيو ۽
 رطوبت جي سپلائي لائين ختم ڪئي وئي يا ڪنهن حادثي
 سبب ائين ٿيو! تہ پن پن متعلق ڄاڻ بہ ضرور ڪنهن حڪمت
 سان تعلق رکندي هوندي، ان تي اها نظرداري ۽ انويسٽيگيشن
 هرگز بي مقصد ناهي، انهن ننڍين ننڍين ڳالهين جو بہ
 پسمنظر آهي جنهن کي حڪمت جو علم نباتات ۽

ائگريڪلچر سائنس ڄاڻي ٿي، الله وٽ انهن سڀن جا فائيل
 سي - ڊيز ۽ ڊسڪون جڙن پيون ته ڪائنات جي هڪ هڪ
 ائتم سان ربوبيت جي سڀلاءِ لائين جو ايڏو وڏو نظام ڳنڍيل
 آهي. انهيءَ سڄي ساري سسٽم جي بحالي ۽ ڪاميابيءَ ۽
 ربوبيت جو دارومدار سورت فاتح جي هن آيت جي هنن ٻن
 لفظن الرحمان ۽ الرحيم تي آهي. ظاهري طور پڙهندڙ کي
 شايد اهو گمان ٿيندو هجي ته رحمان ۽ رحيم ساڳئي مادي
 وارا ٻه عدد لفظ يا صيغا الله پاڪ قرآن ۾ ائين ئي ٺلهو جملي
 کي پوري ڪرڻ جي طور تي يا ادب يا نه نشري نظمي وزن بحر
 جي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ گڏ چئي ڇڏيا آهن، اهو هرگز
 ائين ناهي، بلڪ اوهان غور ڪندڙو ته الله جي ڪلام اندر
 هڪ هڪ جملي، لفظ بلڪ حرف، اڃا به بلڪ زير، پيش
 جي به هڪ مستقل معنويت هوندي آهي، مقصديت هوندي
 آهي، قرآن حڪيم جو ڪوبه لفظ يا اشارو به مقصديت کان
 خالي نظر نه ايندو هي الله جو شاهانه ڪلام آهي، ڪنهن يارو
 ناڪو اديب جي عبارت ناهي، ته هت رحمان ۽ رحيم ٻئي
 هڪ گڏيل مادي ر - ح - م جي جيڪا هڪڙي ۽ گڏيل معنيٰ
 آهي، اها هي ته هڪ اهڙي سوکڙي، گهٽ ۽ عطيه جنهن سان
 جنهن کي جوڌنو وڃي ته ضرورت پوري ٿئي، ڪوٽ پوري ٿئي،
 انهي بقاء ۽ ارتقا ۾ ان کي مدد ڏئي، وڌائي

عورت جي ٻچي ڏانيءَ کي به عربي ٻوليءَ ۾ رحم چئبو آهي ان ۾ به هر قسم جي ٻج نطفي کان وٺي جونر جي نموني بڻجي ڪچڙي گوشت جي شڪل ۾ اچي پوءِ وري ان ۾ هڏائون پيڇرو نت ڪري انهن هڏين مٿان وري گوشت جا ته ڏيئي ان کي ٻج واري شڪل مڪمل ڪري ڏني وڃي ٿي. اتي قرآن ٻڌائي ٿو ته ثم انشئناه خلقا آخر - يعني ان کان پوءِ اهو نطفو هڪ ٻئي قسم جي مخلوق ٿيو پوي، ماءُ جي پيٽ ۾ به جنين جي جيڪا پرورش ٿئي ٿي ان جو انتظام ربوبيت ۽ خوراڪ غذا جنهن سان هو اڃا وڏي وڏو ٿي ٻاهر اچڻ جهڙو ٿئي ته ان جي پالڻ وارو سامان به ماءُ جي پيٽ اندر الله جي رحم واري گفٽ ۽ عطبي جو ڪرشمو آهي. اوهان جيڪڏهن غور ڪندؤ ته انسان ۽ ٻين قسم جي مخلوقات جو تخليقي مرحلو ۽ ان لاءِ سامان پرورش ۾ هڪ جهڙائي نظر ايندي جيڪا لفظ رحيم ۾ سميل آهي، پر اها رحيم واري عنايت ۽ عطا انساني جسم جي ضرورتن بقاء ۽ ترقي لاءِ ڪم اچي ٿي، باقي انسان جيڪو خلاقت ارضي ملڪ کان پوءِ (30-2) ايڊمنسٽريٽر بڻيل آهي ان لاءِ ان کي جيڪي قائدانه صلاحيتون مليل آهن اهي سڀ رحيم بدران رحمان جي صيغي واري مفهوم ۾ سميل آهن. جيڪي اوهان کي وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (31-2) يعني اوزارن جون خاصيتون ۽ مخلوقات جي ضرورتن وارين شين

جا نالا ۽ انهن جون خاصيتون ۽ فائدا ۽ نقصان اهو سمورو علم انسان کي رحمان واري خزاني مان مليو جنهن لاءِ قرآن فرمايو ته عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (5-92) يعني انسان کي ان جاتل شيون ڄاڻايائين. ٻئي هنڌ فرمايائين كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ (54-6)

يعني اوهان جي پالڻ واري پاڻ تي رحمت کي واجب ڪري ڇڏيو آهي. وري اڃا به انسان کي آنگر کان وٺي هلائڻ لاءِ ته جيئن هو غلط رستن طرف پئڻ کي نه وڃي ان کي وحي جو علم ڏنائين ۽ فرمايائين ته وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ (15-2) يعني پنهنجي مشيت سان رب پاڪ جنهن کي به چونڊي ته انسان لاءِ اهو اعزاز به الله جي صفت رحمان مان کيس مليو آهي. مطلب ته انسان کي سندس پورهيو ڪسب ۽ حيلن مان جيڪا موت ملي ٿي ان جو تعلق الله جي صفت رحيم برونن فاعل مان ملي ٿو ۽ پيو جيڪو ”جنين ڏاند نه ٻج تنين به تنهنجو آسرو - اول ڏين انهن کي پوءِ اڀارين سج“ يعني بغير حيلي ۽ معاوضي جي - ٻين کي هڪ جڳهين عنايتن سان نواز جي جيئن سج جي روشني سڀني لاءِ بغير بل جي هڪجهڙي آهي ساهه کڻڻ لاءِ سڀني کي مفت ۾ هوا پهچائي وڃي ٿي بارش ۽ مختلف قسمن جا پيا گهريل قيمتي آڪسيجن ۽ زير

يعني هر هڪ پنهنجي ڪيئي برابر ڳڻه پوندو پوءِ ڪاٺو ڪلاس وارن، ڪمائيندڙن جي ڪلاس کان انهن جي پورهيو جو استحصال ڪري انهن کي محروم بنائي ڇڏيو ته هاڻي ٻڌي ڇڏيو ته آئون الله مالڪ يوم الدين آهيان، يعني جزا سزا جي وقت فيصلا ڪرڻ به منهنجي ڪنٽرول ۾ آهن، جج به آئون الله آهيان، اوهان جي ڦرلٽ خلاف استحصال خلاف، منهنجو قانون فيصلا ڪندو آئون الله منصف آهيان، هاڻي سفارشون ۽ رشوتون ڏيئي جند ڇڏائي ڏسو ته توهانجي خبر پوي انقلاب کان اڳ گهڻا ڏينهن توهان وڪائومال ڪورٽن ۽ وڪائو قسم جي ججن کي رشوتون ڏيڻ سان غلط فيصلا ڪرايا آهن، اڄ مالڪ يوم الدين هن انقلاب واري عدالت جو حاڪم ۽ فيصلو ڪندڙ به آئون الله آهيان، يعني منهنجو قانون آهي، هن آيت ۾ يوم جي معنيٰ آهي فيصلي جو ڏينهن، فيصلي جو وقت، فيصلي جي گهڙي (يوم جون ٻيون معنائون به آهن جيڪي پنهنجي پنهنجي جاءِ تي بيان ٿينديون) ۽ دين جي هت معنيٰ آهي قانون ۽ ٻيون معنائون به ڪوڙ ساريون آهن جيئن اقتدار قبضو حاڪميت، حڪومت، دستور فيصلا، فرمانبرداري اطاعت، ايڊمنسٽريشن، يقيني نتيجا، وغيره، وحي جي تعليم کي ميسارن، منسوخ مشهور ڪرڻ ۽ ان ۾ به جيڪڏهن دشمن ناڪار وڃن ته پوءِ خاص ڪري آخري

رسول جي آخري ڪتاب قرآن جي انقلابي اصطلاحن ۽ ڪوڊ وڌڻ جون اصلي معنائون بدلائي انهن جي جاءِ تي هٿ نوڪيون انقلاب دشمن معنائون مشهور ڪرڻ، اهو انقلاب دشمنن جو منڍ کان وٺي طريقو هلندو پيو اچي. اوڻو حضرت نوح عليه السلام کي به سرمايه دارن ۽ جاگيردارن چيو ته فَقَالَ الْمَلَأَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا تَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا تَرَاكَ أَتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِادِّى الرَّأْيِ وَمَا نَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَظُنُّكُمْ كَاذِبِينَ (27-11) يعني اي نوح! هڪ ته تون اسان جهڙو ماڻهو آهين، تون ڪيئن رسول ٿي ٿو سگهين؟! پيو ته توسان جيڪي گڏ، تنهنجا پوئلڳ ٿيا آهن، اهي ته لوئر ڪلاس جا اسان جا ڪمي ڪاسبي آهن، اسان جا نوڪر ڇاڪر ڇت ۽ جاهل آهن ۽ اوهان اسان کان فضيلت ۾ ڇا جو وڌيڪ آهيو آهيو ته اوهان سڀئي سڃا پينگيا، سو اوهان جون سڀ دعوائون ڪوڙيون چئبيون، حضرت نوح عليه السلام جواب ۾ اميرن کي چيو ته: وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلَكِنِّي أَرَاكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ (29-11) يعني اي منهنجي قوم جا اميرو! آئون اوهان کان ڪو چئندو گهرڻ ڪونه آيو آهيان، منهنجي.

انقلاب لاءِ هن جاکوڙ جي مزوري الله تي آهي ۽ اوهان جيڪو
 منهنجي انقلابي ساٿين کي خسيس ۽ ڇٽ ٿا سمجهو! ٻڌي
 ڇڏيو ته انهن ملاقوار بهر انهن الله جي ڏنل معاشيات ڪائنات
 جو سليبس ۽ جهانن جي پرورش جو ڪورس پڙهي سمجهي
 ان تي ايمان آڻي ڇڏيو آهي. هي ڇٽ جاهل ڪونه آهن.
 ولڪني اراڪم قوما تجهلون، بلڪ اوهان جاهل ۽ ڇٽ آهيو ان
 ڪري هنن کي مان پاڻ کان پري نه ڪندس. هتي خاص
 عرض هي ڪرڻو آهي ته پڙهندڙ مهربان دنيا جهان جي تاريخ
 پڙهي ڏسن ته هميشه کان حڪمران، سرمايه دار ۽ ملاشاهي
 واري پاپائيت جو اتحاد ثلاثه رهيو آهي. انقلابن ۽ پورميت
 ڪلاس خلاف انهن ٽنهي عنصرن پنهنجي گڏ جوڙ سان
 وحي واري تعليم خلاف سازشون ڪيون آهن. ته هت سورت
 فاتح جي آيت مالڪ يوم الدين بابت ملاشاهي جي دانشور ۽
 مفسر قرآن سڏائيندڙن، مشهور هي ڪيو آهي ته هي آيت
 قيامت ۽ آخرت جي جهان سان تعلق رکي ٿي هن آيت جو هن
 دنيا سان ڪو واسطو ڪونهي، حڪمرانن ۽ سرمايه دارن جي
 ايجنٽ دانشور سڏائيندڙ مفسرن هن معنيٰ سان هي تاثر ڏيڻ
 چاهيو آهي ته دنيا جي هن جهان ۾ اهڙو انقلاب ڪونه ايندو
 جنهن ۾ عدالتون ۽ ڪورٽون الله جي ربوبيت عالمين واري
 قانون مطابق فيصلو ڪن. هي آيت مرڻ کان پوءِ واري جهان لاءِ

آهي، قيامت واري ڏينهن لاءِ آهي جڏهن ته خود قرآن انهن
 پاڻيتو تفسير لکندڙن کي ٿڌي تي منهن تي هڻي ٿو ڪڍي ته
 مالڪ يوم الدين واريون ڪورٽون، هتي دنيا جي جهان ۾
 انقلابين هٿان قائم ٿينديون، مالڪ يوم الدين جي معنيٰ آهي
 ته اجهو هن دنيا ۾ قيامت ڪري کان اڳي انقلاب اچي ٿو
 جنهن ڏينهن فيصلو مالڪ، الله جي قانون مطابق ربوبيت
 عالمن جي منشور مطابق ڪيا ويندا. سو اڳي آيت ۾
 فرمايائين ته:

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

قرآن حڪيم جو موضوع جيئن ته انسان ۽ ان جي فلاح آهي،
 ان لحاظ سان سورت فاتحه جي پهرين ٽن آيتن ۾ ان لاءِ
 ربوبيت عالمن جي حمديت ۽ ساراهه واري مساواتي منشور
 جي ڳالهه ڪئي وئي، اهو به رحمانيت ۽ رحيميت جي عطائن
 مهربانين ۽ نوازشن سان گڏ ۽ پوءِ جيڪو شخص الله جي
 نوازش ۽ ربوبيت عالمن جي سامان ۽ اسبابن ۾ خيانتون
 ڪندو گهوپيون هڻندو ڀروا حصار ڪائيندو ته ٽين آيت ۾ انهن
 کي چٽا ڏنو ويو ته خبردار انقلابي ڪورٽون تان ٽين مهل
 فيصلو مون الله، مون مالڪ جي قانون مطابق ٿيندا. هاڻي مون
 چوٿين آيت ۾ پاڻهه پنهنجي وفاداري جو اقرار بخاري ٿي وڃن
 ڪري ٿو ۽ پنهنجي عبديت جو اظهار ڪري، ٿو عبد ۽

عبدیت جي معنيٰ آهي ٻانهو ٻانهپ ٻيلپو غلامي، محڪومي. ته ٻانهو پنهنجي پاڻهار اڳيان هن آيت ۾ هاڻي راءِ ڏئي ٿو ته اياڪ نعبد يعني اي الله! هاڻي خاص تنهنجي حڪمن جي اطاعت ڪنداسين، اي الله اسين تنهنجا عبد ۽ ٻانهو آهيون، تنهنجي حڪمن تي هلڻ جو توسان عهد ڪيون ٿا. غور ڪيو وڃي ته هن آيت جو پورو پورو ربط ۽ ڳانڍاپو پهرين سڀني آيتن سان آهي پوءِ اهو ڪيئن ٿو ٿئي سگهي ته پهرين ۽ ٻي آيت دنيا جي جهان لاءِ هجي ۽ ٽين آيت اڪيلي مرڻ کان پوءِ واري جهان لاءِ هجي ۽ ان کان پوءِ چوٿين آيت وري دنيا جي جهان لاءِ هجي بهرحال قرآن حڪيم پنهنجو پاڻ هي ثابت ڪري ڇڏيو ته پاڙيتو تفسير لکڻ وارا قرآن جون معنائون ڦيرائڻ وارا

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتُرُونَ بِهِ نَمًّا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ

(174-2) يعني جيڪي مفسر سڏائيندڙ مترجم سڏائيندڙ الله جي نازل ڪيل قرآني حقيقتن کي لڪائيندا هوندا ۽ ان جي عوض دنيا جهڙو خسيس ملهه وٺندا هوندا ته هي پنهنجي پيئڻ ۾ باهه کائڻ پيا، هاڻي هن آيت ۾ ٻانهپ، اطاعت ۽ عبدیت جو اقرار ڪيو وڃي ٿو ان جو سڄو تعلق آخرت سميت دنيا جي جهان سان به آهي، سو به پهرين ٽن آيتن جي خدائي حڪومت جي تعارف کان پوءِ ته هاڻ سمجهي ڇڏڻ

گهرجي ته حڪمرانن ۽ سرمايه دارن جي پاڙيتو مذهبي اڳواڻ
 سڏائيندڙن قرآن حڪيم جي انقلابي مفهوم کي ڪيئن نه
 موڙ ڏنا آهن، انهن اسلام ۽ دين کي ان جي عالمگير ربوبيت
 واري معنيٰ بدلائي ان جي معنائن ۾ تحريف ڪري ڇڏي آهي،
 ته عبد، عبديت ۽ تعبد جي معنيٰ آهي اطاعت، حڪمن جي ۽
 تعميل، ته هن معنيٰ سان جيڪي به پاڻ کي عبد سڏائيندڙ ۽
 سمجهندڙ هوندا، اهي اهي ماڻهو ٿي سگهن ٿا جيڪي صحيح
 معنيٰ ۾ حڪومت هلائيندڙ هجن، هونئن عام مفسرن ۽
 ترجمي ڪندڙن اياڪ نعبد جي معنيٰ عبادت جي معنيٰ پوڄا
 ڪئي آهي توڙي جو انهن لفظ عبادت جوئي لکيو هجين ۽
 ڪتب آندو هجين پر ان مان انهن جي تشريح مطابق، معنيٰ
 پوڄا واري نڪري ٿي ڇو ته قرآن حڪيم جيڪا پنهنجي
 لفظن جي پاڻ ٿو معنيٰ سمجهائي اها ئي صحيح آهي ۽ قرآن
 حڪيم عبد ۽ عبادت جو لفظ حڪمرانن لاءِ به آندو آهي،
 انهي حقيقت کي سمجهڻ لاءِ سورت نور جي هن آيت مٿان
 غور ڪيو وڃي فرمان آهي تَوَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ
 وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا
 اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي
 ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا

يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ
 الْفَاسِقُونَ (24-55) يعني الله وعدو ڪيو آهي انقلابين سان
 انهن کي حڪومت ڏيارڻ جو زمين ۾ جيئن اڳين نبين جي
 ساٿين کي وعدو ڪيو هئائين، مؤمنن سان ان واعدن ۾ هي
 ڳالهه سمايل آهي ته انهن جي منشور کي انهن جي دين کي
 پاور ملندو اقتدار ڏياريو ويندو جيڪو دين، جيڪو قانون،
 جيڪو منشور هنن جو پسند وارو دين آهي ۽ اڳي جيڪو هي
 جاگيردار شاهي ۽ سرمايه دار شاهي ۽ مذهبي پادري پندڻ
 جي گٽ جوڙ واري دڍهي کان ڊڄندا هئا هاڻي اسان هنن جي
 خوف جي بدلي ۾ هنن کي بي خوف بنائي امن سلامتي ۾ آڻي
 ڇڏينداسون (اهو هن ڪري جو) هي منهنجي قرآن، منشور ۽
 دين جي حڪمن تي هلڻ وارا ۽ اطاعت ڪرڻ وارا هوندا ۽ ان
 جي مقابلي ۾ ٻئي ڪنهن جي به بالادستي حاڪميت ۽ آئيني
 حيثيت کي قبول نه ڪندا هوندا نه ئي اسان جي قانونن سان
 گڏ انهن جي حاڪميت کي به شريڪ پائيندا هوندا، ۽
 جيڪي ماڻهو منهنجي حڪمن جي نافرمان ڪندا انڪار
 ڪندا، انهن جي بدڪاري کي به نوٽ ڪيو ويندو هن آيت ۾
 وليمکنن لهن دينهن جي جملي مان ثابت ٿيو ته دين کي دين
 جي منشور کي دين وارن جيڪڏهن پاور ۽ اقتدار لاءِ ضروري
 نه سمجهيو ته اهو مذهب بنجي ويندو الله انسانن ڏي دين

موڪليو آهي. ٻاڻهن ان کي ٿيرائي مذهب بنائي ڇڏيو آهي. ۽ جڏهن الله پاڪ پنهنجي رسول کي موڪيو ئي دنيا وارن جي مذهبن کي ڊاغن لاءِ آهي (الفتح ۱۸)، هن آيت مرڻاڻيو ويو آهي ته اوهان کي حڪومت ۽ خلافت ان ڪري ڏني ٿي زچي ته يعبد وني ولايشرڪون بي يعني منهنجي قانونن تي هلو ٻين جي قانونن کي منهنجي قانونن سان شريڪ به نه بنايو ائين به نه ڪيو جو ڪجهه منهنجا قانون ته ڪجهه ٻين جا. ته هن آيت ۾ يعبدون جو لفظ حڪمرانن جي لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. ته عبادت جي معنيٰ حڪمن تي هلڻ جي حوالي سان ٻئي حڪمراني ۽ حاڪميت يعني جيڪو صحيح معنيٰ ۾ الله جو عبد هوندو اهو دنيا جو حاڪم ٿي سگهندو جيڪو الله جي حڪمن جي اطاعت ڪندو اهو دنيا وارن مٿان حڪومت هلائڻ جو لائق تسليم ڪيو ويندو هاڻي دين لاءِ به پاور ۽ پنهنجي مستقل حڪومت ضروري آهي. دين بغير حڪومت جي مذهب بنجي ويندو ۽ جيڪڏهن عبادت به حاڪميت جي معنيٰ مطابق نه ڪئي وئي ۽ پاور ۽ اقتدار جي معنيٰ ۾ نه ڪئي وئي ته پوءِ اها عبادت به پوڄا چئبي، ڇو ته عبادت جي معنيٰ آهي الله جي حڪمن تي هلڻ. جڏهن الله جي دين. الله جي قانونن کي اقتدار نه ملندو ته پوءِ عبادت ۽ اطاعت ڪنهن جي؟ پوءِ اهڙي صورت ۾ عبادت ته وڃي پوڄا

جي معني ۾ نٿو ٿيندي. الله ڪو به ناهي جنهن کي پوڄيو وڃي هاڻ هن سورت نور جي آيت نمبر 55 کان پوءِ لاڳيتو آيت نمبر 56 تي غور ڪيو سو به ٻنهي آيتن کي ملائي غور ڪيو فرمان آهي ته وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (24-56) آئون هت قرآن حڪيم جي رهنمائي واري معنيٰ مطابق عرض ڪيان ٿو ته قائم ڪيو (قرآن واري نظام جي) تابعداري کي هلچل کي، سنڌم کي جنهن سان رعييت وارن کي ڏيو ربيويت جو بهتر ۽ معياري سامان ۽ حڪم مڃو فرمانبرداري ڪيو رسول جي، تات اوهاڻ جي مٿان رحمت جون عطائون ۽ نوازشون عام ڪيون وڃن، پر جي مارڪيٽ ۾ ترجمي ۽ تفسيرن جي گهڻائي وارن نسخن واري معنيٰ ڏسندو ته انهن ۾ هنن ٻنهي آيتن جي معنيٰ هي لکيل آهي ته اسان توهان کي خلافت ڏني آهي يا ڏيون ٿا پوءِ بي آيت ۾ اقيموا الصلوة..... جي معنيٰ هي ڪئي اٿن ته نماز پنج پيرا هر روز پڙهو ۽ سال ۾ هڪ ڀيرو چاليهين پتي زڪوة ڏيو ته هاڻي هن تحريف واري تعبير، قرآن کي اقتدار ڏيڻ ۽ دين لاءِ مستقل ۽ خالص پنهنجي حڪومت جو سمورو تصور مٽي ختم ڪري ڇڏيو. اهو آهي إِنَّ الدِّينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا (2-174)

يعني سرمايه دارن جي مرضي، وارو تفسير ۽ جيڪو هنن تحريف ڪري بدلائي ان جو منهن موڙي ڇڏيو آهي، ڇو ته سرمايه دار شاهي نٿي چاهي ته دين اسلام ۽ قرآن واري منشور مطابق حڪومت قائم ٿئي، جي ائين ٿي پيو ته هنن جي استحصال جو ڏينگو ڏيري ٿي پوندو هاڻي پڙهندڙ مهربان غور فرمائڻ، ته اياڪ نعبد جي معنيٰ ۽ مفهوم ڪيئن ته هن حقيقت کي ثابت ڪري رهيو آهي ته مالڪ يوم الدين جي معنيٰ الله جي قرآن جي قانون واريون عدالتون دنيا ۾ انقلاب اچڻ کان پوءِ جيڪي فيصلو جاري ڪنديون، هتي اهي مراد آهن، مرڻ کان پوءِ واري جهان سان مالڪ يوم الدين کي ڳنڍي دنيا جي جهان کان ڪاٽي ڇڏڻ، اها سازش پاڙيتو ترجما ۽ تفسير لکڻ وارن جي آهي، هن آيت جو ٻيو جملو وياڪ نستعين به انهي حقيقت کي وڌيڪ چٽو ڪري رهيو آهي ته آيت مالڪ يوم الدين جي مفهوم جو تعلق دنيا واري جهان سان آهي ڇو ته **وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** ۾ ٻانهن الله کان ان جي اطاعت ۽ فرمانبرداري جي توفيق گهري رهيا آهن، جڏهن ته عملن جو جهان صرف دنيا آهي، آخرت ۾ عمل ڪرڻ جا اڪائونٽ ڪلوز ٿي ويندا، اطاعت ڪرڻ نه ڪرڻ جو معاملو دنيا سان آهي، آخرت ۾ جزا سزا يوڳي آهي، عمل هتي ڪرڻا آهن، آخرت جي هر قسم جي فيصلن جو دارومدار دنيا ۾

ڪيل عملن تي رهندو سو مالڪ يوم الدين جي معنيٰ کي
 دنيا جي عدالتن کان ڪاٽڻ، هرگز هرگز صحيح نه ٿيندو
 جيڪڏهن ائين ڪيو ويو ته دنيا ۾ ڦورو ۽ ڌاڙيل صفت
 جاگيرداريت ۽ سرمايه دار شاهي بي لغام ٿي ويندي، وري هاڻي
 هن آيت ۾ دعا جي صيغن تي به غور ڪرڻ ضروري آهي جو
 نعبد ۽ نستعين اهي صيغا جمع جا آهن، جنهن جو مطلب هي
 ٿئي ٿو ته قرآن حڪيم ربوبيت عالمين جي جيڪا تعليم
 ڏيئي رهيو آهي انهي ۾ جهانن جي پرورش جو ايڏو وڏو ڪم ۽
 نظام ته ڪنهن اجتماعيت سان ٿيندو هي ڪنهن به هڪڙي
 ماڻهو جي وس کان مٿي آهي، هي مونڙن ۾ مقو هيٺ ڪري
 غارن وسائڻ سان ته ڪونه قائم ٿي سگهندو ان ڪري ته
 تعليم ڏياري وئي ته هي انساني اجتماع کي خوشحال بنائڻ
 جي وڏي مهم آهي، اها سرانجام به اجتماعيت سان ٿيندي ان
 ڪري انهي تحريڪ ۽ مشن کي پاڻي تڪميل تائين پهچائڻ
 لاءِ لازم آهي ته گڏيل جدوجهد ڪئي وڃي، جنهن لاءِ قرآن
 حڪيم جيڪا دعا سيکاري اها به اهڙي آهي جنهن ۾ قرآن
 واري نظام حڪومت جي سرانجامي لاءِ گڏجي ڪم ڪرڻ
 جو ذهن ٺهي ۽ ان دعا سان انفرادت پسندي جي نفی ٿيڻ
 گهرجي، جيڪا سرمايه داريت ۽ جاگيرداريت واري سوچ سان
 تعلق رکي ٿي، گڏوگڏ تصوف جي غارن ۽ خانقاهون وسائڻ

واري ۽ جڳ جهان کان ڪٽجي رهڻ واري سوچ سان تعلق رکي ٿي، اهڙي انفراديت پسندي کي قرآن حڪيم ٺڪرائي ڪري اجتماعيت ذريعي هدايت کي حاصل ڪرڻ جي تعليم ڏيندي سمجهايو آهي ته:

اهڙي مدد ۽ قرض نه وٺجي جنهن سان آزادي ڪسجي وڃي

اياڪ نعبد معنيٰ الله جي غلامي آهي ۽ الله جي غلامي جي معنيٰ مخلوق جي غلامي جو انڪار آهي، آيت اياڪ نعبد چئي پوءِ جيڪو چيو ويو آهي واياڪ نستعين ان جي معنيٰ ته مدد به خاص توکان ٿا وٺون اتي حصر واري عبارت ته خاص توکان، جو مطلب هي ٿيندو ته جيڪڏهن ڪنهن ٻي طاقت کان مدد قرض يا سهارو وٺبو ته اهو ان قرض جي عوض غلام بنائي ڇڏيندو سو سڃاڻي منظور غلامي نامنظور ان ڪري اي الله صرف توکان مدد گهرون ٿا جو تون ڏئي پوءِ پڇارين به نٿو ۽ توکان سواءِ ٻيا گره گره عيوض غلام ٿا بنائين، جنهن کي پنهنجي محاوري ۾ چوندا آهيون ته ”پلي بڪ ڀرم جي شال نه وڃي شان“ ان ڪري اهڙي غلامانه زندگي کان بچڻ لاءِ رب پاڪ دعا سيکاري ته:

اهڏنا الصراطُ المستقيم

غور ڪيو وڃي ته اڳين آيت ۾ ربوبيت عالمين جي ايڏي وڏي نظام کي قائم رکڻ لاءِ ٻانهي جڏهن الله سان وڃن ڪيو ته اياڪ بعد يعني هن تحريڪ ۾ ربوبيت عالمين جي نظام قائم ڪرڻ ۾ تنهنجي ئي حڪمن جي تعميل ڪنداسين، خاص تنهنجي ئي قانونن جي فرمانبرداري ۽ تابعداري ڪنداسين، وري انهي جي تڪميل لاءِ تنهنجو ئي ساٿ گهرجي مدد گهرجي توفيق گهرجي، پر هن راه ۾ ودوالو تڏهن فيد هئون (9-68) يعني رستي پلائڻ وارا حق کان هٽائڻ وارا) جيڪي خواهش رکن ٿا ته جيڪڏهن اصولن جي معاملي ۾ تون (رسول) ۽ هر انقلاب آڻيندڙ به ڪجهه ملمع سازي ۽ نرمي ڪري ته پوءِ هو به ان جو ساٿ ڏيندا يعني ڪجهه تون هنن جي مڃ ڪجهه هو تنهنجي مڃين يعني حق سچ جي واٽ کان پلائڻ وارن جو وڪ وڪ تي وڏو خطرو آهي، ان ڪري اي رب پاڪ اسان کي تون صراط مستقيم يعني سڌي واٽ هدايت واري رستي تي هلائيندو رهجانءِ اهڙي سڌي واٽ جنهن ۾ ڪوئي ور وڪڙ نه هجي ڪا به مٿائين نه هجي، ۽ گمراه ڪندڙن جي پلائڻ ۽ هيرا ڦيرين کان محفوظ ۽ سڌر رستو هجي ۽ الله پنهنجي رستي جي اها دعا قبول به ڪري ڇڏي ته

إِنَّكَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۽ قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي

إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ 161

ڏسو قرآن پنهنجو تفسير پاڻ ڪيئن ٿو ڪري

هن پنجن آيت جي تفسير لکڻ مهل پڙهندڙن کي صرف ياد ڏيارڻ جي حد تائين ڌيان ڇڪرايون ٿا ته ڏسو قرآن حڪيم ڪيئن ته پنهنجو تعبير ۽ تفسير، قرآني آيتن جي وري وري ورائي آڻڻ سان، ڪيئن نه کولي کولي پيو سمجھائي، توڻي ڪٿي منڍ کان وٺي اسان ان تصرف آيات ذريعي ئي قرآن جي تفسير ۽ تعبير لکي رهيا آهيون، پر ان ۾ اڃا به هي معذرت ۽ پنهنجو قصور به پڙهندڙن کي ڄاڻائڻ مناسب سمجهون ٿا ته فن تصرف آيات سان تفسير جا مثال اسان هڪ هڪ لفظ ۽ آيت جي لاءِ قرآن ۾ آندل سڀ جو سڀ آيتن وارن سڀني مثالن کي هڪ هڪ هنڌ ڪونه ٿا آڻي سگهون، مثال طور هن آيت ۾ اهدنا جو لفظ آيو آهي هاڻي پوري قرآن حڪيم ۾ هدايت جو لفظ مختلف صيغن سان ٿي سو پيرن کان وڌيڪ تڪرار سان آيو آهي، جيڪي سڀ مثال هتي آڻڻ سان وڏي ڊيگهه ٿي ويندي سو صرف فن تصرف آيات جي ذريعي ٿورن مثالن تي اڪتفا ڪيون ٿا ۽ ان لاءِ به گذارش ڪيون ٿا ته غور فرمايو وڃي ته قرآن حڪيم ڏسو ته پنهنجي تعبير لاءِ پڙهڻ وارن کي ڪيئن نه ٻين ماڻهن جي محتاجي کان بچائي مستغني ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ هيئن چوڻ ۽ سمجھڻ گهرجي ته ٻين جي لاءِ ڪجهه به رهايو ئي ڪونهي.

سڀ جو سڀ گهربل ضرورت پاڻ ڪافي ۽ وافي طريقي سان پوري ڪري ڇڏي اٿس. هن آيت ۾ ٻانهو پنهنجي پالڻهار کان پنهنجي لاءِ پوري ڪائنات لاءِ پوري انساني برادري لاءِ پنهنجي انقلابي تيم لاءِ پارٽي لاءِ دعا گهري ٿو مطالبو ڪري ٿو ته اسان کي سڌي رستي جي هدايت عطا فرمائ هاڻي هدايت جو لفظ پنهنجي معنيٰ مفهوم ۾ ئي نهايت ڪامل ۽ مڪمل لفظ آهي جو جنهن جو مطلب آهي ته اهڙو سڌو رستو جنهن کان وڌيڪ ٻيو ڪو اهڙو سڌو سولو نه هجي ۽ اهو سڌو رستو جيڪو پنهنجي منزل مقصود تائين پهچائي ته ان ۾ به ڪو هير ٿيڻ نه گهرجي. هير ٿيڻ جي معنيٰ ته منزل مقصود کان سواءِ ڪنهن غير مقصود ۽ غير مطلوب منزل طرف نه وڃي. هدايت جي لفظ ۾ معنيٰ جي ڪماليٽ جو اندازو پڙهندڙ مهربان هن آيت مان لڳائي سگهن ٿا. الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى (2) وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى (3-87) يعني خالق سائين اها هستي آهي جنهن پيدا فرمايو پوءِ وري ان ۾ هر عضوي ۽ طبعي عناصرن ۾ اعتدال، برابري، موزونيت ۽ سڌائي جو انتظام ڪيائين. هي مطلب آهي لفظ سَوَّى جو وري ان کان پوءِ فرمايائين ته والذي قدر ان جو مطلب آهي ته پيدا ڪرڻ ۽ انهن کي سڌي بنائڻ يعني موزون بنائڻ کان پوءِ ان جي جدا جدا عضون، مشينري ڀرڻن جي فوٽن ۽ سگهه جي قسمن ۽

مقدار جا ماڀا طاقت جو قدر ۽ رينج مقرر فرمايائين. جيئن
ڪمپنيون به پنهنجي مشنرين جي مڙني پرنن جي طاقت ۽
استعمال لاءِ اڄ ڪلهه لٽريچر به گڏ تيار ڪري موڪلينديون
آهن جن ۾ مشين جي طاقت ۽ ماپن جو تفصيل ڄاڻايل هوندو
آهي ته الله پاڪ پنهنجي هر تخليق جي اندر ان جي هر
عضوي جي هر قسم جي سگهه ۽ طاقت جا اندازا مقرر ڪري
ڇڏيا آهن، جهن لاءِ فرمايائين ته والذي قدر ته انهن سڀني
مرحلن کان پوءِ فرمايائين فهدي يعني پهرين پراسيس ۽
مرحلن کان پوءِ ڪائي به تخليق، هدايت وارر ٿارگيت ۽ هدف
ڏئي سگهندي جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ قرآن حڪيم هن
آيت ۾ جيڪا دعا سيڪاري ان ۾ اها اعليٰ درجي جي ڪامل ۽
ممڪل هدايت گهرڻ جي تعليم ڏني وئي آهي، هتي هن ڳالهه
کي هميشه لاءِ ياد رکڻ گهرجي ته ٻانهو جڏهن پنهنجي
خلقتهار کان اهڙي هدايت واسطي دعا گهري ٿو ته رب پاڪ
ان کي جواب ۾ هي موٽ ڏئي ڇڏي آهي ته شَهْرُ رَمَضَانَ
الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ (2. 185) يعني
اوهان ان کان جنهن صراطِ مستقيم جي هدايت گهري رهيا
آهين ته هدايت اها صراطِ مستقيم امر قرآن ئي ته آهي
جيڪو مهيني رمضان ۾ ذات انسان لاءِ نازل ڪيو ويو آهي
هائي رب پاڪ جو عي جيڪو فرمان آهي ته قَالَ رَبُّنَا الَّذِي

أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى (50-20) يعني رب

پاک هر شئي کي ان جي ضرورتن ۽ گهرجن جو انتظام ان جي تخليقي مرحلن اندر ئي ڪري ڏنو آهي. يعني مخلوق جون طبعي گهرجون ۽ جبلتون انهن جي تخليق ۾ رکيل آهن. جيئن چوپاين جانورن مان هڪڙا سبزي خور آهن جيئن اٺ پکري ڳئون ته اهي طبعي تخليقي جبلت سبب صرف گاه کائيندا پوءِ اهو سڪو هجي يا سائو ۽ هڪڙا جانور صرف گوشت خور پٽدا ڪيا ويا آهن جيئن شينهن ۽ چيتو وغيره ته اهي وري گاه کونه کائڻ اهي ڳالهيو انهن جي جبلت ۾ رکيل آهن ۽ جي ڪڪڙ هيٺان آري مهل ڪڪڙ جي آن سان گڏ بدڪن جا آنا رکي ڇڏبا پوءِ جڏهن چوڙا تيار ٿي نڪرندا ته بدڪن وارا ٻچا پاڻي جو دٻو ڏسي امالڪ ان ۾ ڪاهي پوندا ۽ ڪڪڙ جا چوڙا ان ۾ هرگز کونه گهٽندا. هي انهن جي طبعي جبلت چئبي. جنهن کي قرآن حڪيم اعطي ڪل شيءِ خلقه ڪري ڏسيو آهي ۽ انهن جانورن ۽ پکين ۾ انهن جي طور طريقن ۽ ضرورتن جي فطري چاهت چوائس ۽ هدايت انهن جي اندر ۾ طبيعت ۾ رکيل آهي اها داخلي هدايت چئبي ۽ انهن جي پيٽ ۾ انسان جي لاءِ اها هدايت اندر بدران ٻاهران ايندي جيئن ننڍو ٻار ٽانڊي کي به رانديڪو سمجهي ان ۾ هٿ وجهندو آهي ۽ پوءِ سڙي پوندو آهي ان ٻار

ڪي ٽانڊي جي نقصان کان بچائڻ لاءِ ٻاهرين هدايت جي ضرورت آهي ماءُ يا ڪو ٻيو ان وٽ موجود سمجھه وارو جيتري تائين ان کي نه بچائيندو ته هو سڙي ويندو ته اهڙي نموني انسان کي به زندگي جي نقصان ڪار ڪمن ۽ رستن کان بچڻ لاءِ داخلي اندروني ۽ طبعي، جبلتي هدايت ڪانه ڏني وئي آهي، هو خنزير جو گوشت ۽ مرغِي جو گوشت برابر قسم جو سمجھي کائي رهيو آهي، پر وحي جي خارجي رهنمائي ٻڌائي ٿي ته خنزير حرام آهي ڪڪڙ حلال آهي، اهڙي نموني جانور ماءُ ۽ پيءُ تي ٽپو ڏيئي رهيا آهن، جڏهن ته انسان کي وحي جي خارجي تعليم انهي کان روڪيو آهي ته هاڻي انسان جو ماءُ، ڌيءُ، پيءُ کي زال جي مقابلي ۾ حرمت واري نظر سان ڏسڻ، اهو هدايت واري قانون جي خارجي رهنمائي جو اثر چئبو ۽ خنزير جي گوشت کي ۽ قرآن ۾ حرام ٻڌايل شين کي حلال ڪري ڏنل شين جي پيٽ ۾ حرام تصور ڪرڻ، اهو خارجي طور قانون هدايت جو اثر قرار ڏنو ويندو نه ڪي داخلي ۽ طبعي ته اسان کي ارتقا جي اعليٰ ترقياتي منزلن تي پهچڻ لاءِ الله جي صفت رحمان سان لَتَرُكُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ (19)۔ 84) يعني ڏاڪي ٻڌاڪي اڳتي وڌڻو آهي، چڙهڻو آهي، انهي لاءِ انسان محتاج آهي الله جي رهنمائي جو جنهن لاءِ رب پاڪ اعلان به ڪيو آهي تہ إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ (12-92) يعني

انسان کي هدايت واري دڳ جو ڏس ڏيڻ به اسان جي ذميواري آهي، انهي ڳالهه جو ڏس حضرت ابراهيم عليه السلام به ڏنو ته الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ (78-26) يعني مون کي جنهن پيدا ڪيو آهي هدايت به اهوئي ڏيندو ته لفظ هدايت جي معنيٰ مفهوم اهو انساني ارتقا جو آخري ذريعو ۽ سورس آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ واسطي هن آيت ۾ تعليم ڏني وئي ته انسان ان هدايت جي گهر ڪري ۽ رب پاڪ جنت ارضي مان اسان جي وڌن يعني نوع آدم جي پهرين ٿهي کي جڏهن عمراني ۽ معاشي طور ڪلاسيڪيشن ۽ طبقاتي نظام جي شجر ممنوع طرف اچڻ کان روڪيو هو ۽ هونءِ مڙيا پوءِ انسان ۽ انسانيت اگهاڙي ٿي پئي ته الله پاڪ جنت کان نيڪالي ڏيڻ مهل فرماين فَاِِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (38-2) يعني (جنت مان نيڪالي کان پوءِ) منهنجي طرفان اوهان ڏي هدايت ايندي رهندي پوءِ جيڪو منهنجي هدايت جي تابعداري ڪندو ان تي نه ڪنهن قسم جو خوف ايندو نه ئي ڪوئي غم، ته هاڻي هي قرآن ئي هن وقت جملي انسانن لاءِ هدايت آهي، انهي قرآن واري هدايت حاصل ڪرڻ ۽ ان تي قائم رهڻ جي دعا سيڪاري وئي آهي ته اهدنا الصراط المستقيم ۽ هي هدايت انسان جي اندر داخلي سمجھي فطرت

جو ڪو اندروني جزو ڪونهي، بلڪ هي هدايت انسانن مان ڪنهن اعليٰ درجي جي آنيست ۽ مهاندي ماڻهو کي رسالت ۽ نبوت جي مرتبي تي فائز ڪري ان جي معرفت هي ڪتاب، هي مڪمل سليبس، هي هدايت جو مڪمل ڪورس، موڪليو اهڙي نموني جو ان عظيم شخصيت رسول ۽ نبي کي به اڳواٽ خبر ڪانه هئي ته ڪتاب ڇا آهي ته ايمان ڇا آهي، مَا كُنْتَ تُدْرِى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ (52-42) ۽ خود رسول الله لاءِ قرآن پاڪ هي به ٻڌايو ته وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ (7-93) يعني اي رسول تون ته سچ جي ڳولا ۾ حق جي تلاش ۾ پريشان ۽ سرگردان هئين، ۽ رب پاڪ توکي ان طرف هدايت فرمائي، يعني قرآن ڏنو ان کان اڳي توکي ته ڪتاب جي به ڄاڻ نه هئي. هاڻ هتي هن ڳالهه کي ذهن ۾ رکڻو آهي ته الله پاڪ اسان جي ڀلي لاءِ ڪتابي شڪل ۾ حق سچ ۽ هدايت کي مڪمل ڪورس جي طور پنهنجي رسول جي معرفت پهچائي ڇڏيو آهي ۽ نه صرف پهچائي بلڪ پنهنجي رسول ۽ ان جي ساٿين کان ان تي عمل ڪرائي قرآن واري نظام کي قائم ڪري ان نظام جي روشني ۾ اهڙو معاشرو اهڙي رياست قائم ڪري ثابت به ڪري ڏيکارين ته هن هدايت نامي جا اصول عمل ۾ ايندڙ آسان ۽ بهتر رزلت ڏيندڙ ڪامياب قانون آهن. رسول الله ان ڪتاب تي عمل به ڪري

ڏيکاريو ۽ ماڻهن تائين ايندڙ زماني وارن لاءِ محفوظ ڪتابي
 شڪل ۾ پهچايائين به سو دنيا وارو! ٻڌي ڇڏيو. اِنَّا أَنْزَلْنَاهُ
 عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ
 ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَمَا أَنْتَ بِوَكِيلٍ (39-41)
 يعني اي رسول! اسان تنهنجي مٿان ماڻهن لاءِ حق سچ وارو
 ڪتاب نازل ڪيو آهي پوءِ جيڪو ان مان هدايت پرائيندو
 ته اهو پنهنجي لاءِ ئي پرائيندو ۽ جيڪو (ڪتاب ملڻ باوجود)
 گمراهي ڪي پسند ڪندو ته اها ان جي مٿان پوندي. اي رسول
 تون انهن جو وڪيل ناهين هاڻي اهو انسان ٻڌي ڇڏي ته اِنَّا
 هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (3-76) يعني اسان
 ان انسان کي هدايت واري واٽ جو ڏس پنڌ ڏئي ڇڏيو آهي،
 اڳتي انهي جي مرضي آهي ته هو هن کي قبول ڪري ان تي
 هلي يا انڪار ڪري ان جو ڪفر ڪري.

هدايت تي زوري هلائڻ اهو الله جي پروگرام ۾ ناهي
 خود رسول الله کي به حڪم آهي ته إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ
 أَحَبَبْتَ (28-56) يعني اي رسول تون جنهن کي چاهين
 هدايت ڏين، اهي نٿو ٿي سگهي، ائين نه بلڪ وَلَكِنَّ اللَّهَ
 يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (28-56) يعني

الله انهن کي هدايت ڏيندو جن جي دل ۾ تڙپ ۽ طلب هوندي هدايت حاصل ڪرڻ جي، (سودلين جون ڳالهيون ته صرف الله ٿو ڄاڻي) ان ڪري الله پنهنجي رسول کي سمجهايو ته فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ (40-13) يعني اي رسول تنهنجي ذميواري صرف پهچائڻ آهي ۽ بس، اڳتي جا حساب ڪتاب اسان جي ذميواري آهي.

الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمَ

صراط لفظ جي معنيٰ وات ۽ رستو آهي، رستي ۽ وات جي خوبي تڏهن آهي جڏهن اهو رستو سڌو هجي وات سڌي هجي مطلب ته سڌائي لفظ صراط ۽ رستي جي معنيٰ ۾ اڳيئي آهي سو پڙهندرن جو ڌيان هن طرف ڇڪرائڻ مقصود آهي ته هن آيت ۾ رب پاڪ صراط سارو گڏ لفظ مستقيم جو استعمال ڪيو آهي، اهو هڪ وڏي حقيقت طرف ڌيان ڇڪائڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي.

تصوف جي بانيڪاريوناني حڪيمن جو رد

مستقيم لفظ جو مادو ق - و - م آهي جنهن جي معنيٰ آهي بيٺل، بيٺل مان هٿ مراد سڳهه ۽ طاقت آهي ته صراط مستقيم جي گڏيل معنيٰ ٿيندي سڌو ۽ مضبوط محفوظ ۽ هموار رستو اهڙو جوان جي راهي کي پانديٽڙي کي گمراهي کان بچائي.

ور وڪڙن کان بچائي، فضول ۽ بي مقصد چڪرن کان
 بچائي. ڄاڻڻ گهرجي ته نظرياتِ دنيا ۾ فڪري ادارن وٽ،
 مذهبي تصورن ۾، زندگي بابت مختلف خيال ۽ فڪر آهن.
 هڪڙا ماڻهو وحدت الوجود جي نالي سان الله کي حقيقي وجود
 ۽ وجود جو ڪليو يا ڪل قرار ڏيئي باقي شين کي يا انسانن
 کي ان جو جزو قرار ڏين ٿا پوءِ چون ٿا ته ڪل شيءِ يرجع الي
 اصله يعني هر شيءِ پنهنجي اصل ڏي موٽندي پوءِ جڏهن ائين
 ٿيندو ته پوءِ ڇا جو عذاب ڇاجي سزا، الله جيڪو ڪل آهي
 ان جي جزء کي ڇاجي باهه ڇاجي سزا، ان تصور کي منصوري
 نعري جو نالو ڏنو ويو آهي ته من نه گويم انا العتق يا ميگويد بگو
 ته منصور اسماعيلي هو). يعني آئون پاڻ کي الله نٿو چوان
 بلڪ الله پاڻ ٿو مون کان چوائي ته تون چئي ڏي ته آئون پاڻ
 الله آهيان، يا وري اسان جي ويجهي دؤر ۾ سچل درازن واري جو
 هي چوڻ ته انت بحر دي خبر نه ڪائي رنگي رنگ بڻايا، الله
 آدمي بڻ آيا، يا وري اهل تصوف وارن جي هي اصطلاح ته فنا
 في الله ۽ بقا بالله يعني الله ۾ فنا ٿي وڃڻ ۽ فنايت ۾ به وري
 ايڏي ترقي ڪري وڃڻ جو الله جي صفت الباقي ۾ به ان جو
 پائيواري وڃي، اهڙي تصور لاءِ يا درجي ۽ منزل لاءِ توحيد
 دشمن ۽ قرآن دشمن مافيا وارن هڪ حديث به ٺاهي آهي ته
 بانهو الله جي اطاعت ڪندي ڪندي انهي منزل تي پهچي

وڃي ٿو جو بي يسمع وبي يبصر يعني ان جون اکيون الله جون
 اکيون بنجي وڃن ٿيون، ان جا ڪن الله جا ڪن بنجي وڃن
 ٿا، جن سان هي ڏسي ۽ ٻڌي ٿو. حديثن پڙهائڻ وارا انهن لفظن
 جون ڪيئي تاويلي معنائون ڪندا آهن پر صوفي صاحبان
 سڌو سنئون ان مان وحدت الوجود جو نظريو ثابت ڪن ٿا،
 جنهن جو ڪل خلاصو وڃي عمل کان فراريت تي دنگ
 ڪندو. مٿيان معنوي ور وڪڙ سڀ هن لاءِ آهن ته انسان کي
 الله جي جز هجڻ جو ڏٺو ڏئي نجات جو يقين ڏئي، عملن کان
 پري ڪري بي عملي طرف ڌڪيو وڃي، جنهن سان
 استحصالِي جاگيردار ۽ سرمايه دار مافيا پنهنجي ڦرلٽ خلاف
 پٺڏا ٿيندڙ بغاوت ۽ مزاحمت کي پنڄو ڏيڻ چاهين ٿا.

جوڻ مٽائڻ جو تصور

يوناني حڪيمن مان فيثا غورث ۽ ان جي پوئلڳن زندگي کي
 دوري قرار ڏنو آهي، جنهن کي عربي ۾ تناسخ سڏيو وڃي ٿو
 يعني انسان کي مختلف زندگيون ۽ جياپا ملن ٿا هر زندگي
 جي خاتمي کان پوءِ هو جوڻ مٽائي ٻي زندگي ۾ نئين روپ
 يعني مخلوق جي ڪنهن ٻي جنس ۾ اچي پٺڏا ٿئي ٿو پوءِ هر
 جنم ۾ نئون روپ ۽ اهو سلسلو ايترو ته وڃي ڊگهو ٿيندو جو
 سڀ روپ ڪٽائڻ لاءِ ڪروڙين سال لڳي ويندا ۽ الائي ڪهڙي

جنم ۾ انسان بنجڻ جو وارو اچي جڏهن ته هندو مثالا جي
 جي مطابق انسان جو روح آتما اهو برهما جي عظيم روح
 پر ماتما جو جز آهي ۽ جز دنيا ۾ اچڻ مهل مادي جي ڪڙاڻن ۾
 ٿاسي پيو آهي سو ان کي اهڙي گپ چڪ واري ڏيڻ مان
 نڪرڻ لاءِ وڏا ڪشالا ڪرڻا آهن جن مان پاڻ کي ايڏائڻ
 پنهنجي جهڙي رياضت ڪري آهي. دنيا جي لذتن کان پري
 رهي نفس جي خواهشن کي ماري تياڳ ڪرڻ سان سڀ سک
 ڦٽائي ويدانت جي نظريي مطابق ته پوءِ 'مادي' روح پنهنجي اصل
 ۽ ڪل سان رچي ملي سگهندو. ٻڌمت جي نروان ۾ به اهڙو
 تصور آهي ۽ عيسائيت ۽ يهوديت ۾ به نمار وسائن واري
 رهبانيت آهي. مجوسين ٿوري گهڻي نرو سان اهو فلسفو
 اختيار ڪيو جنهن کي جلال الدين رومي اسلامي تصنيف جي
 نالي سان پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب مثنوي جي ٻن ٻن
 بيت ۾ هن طرح آندو آهي ته:

بشنوازمي چوڻ حڪايت مے کند

از جدائي ها شڪايت مے کند

يعني نڙ کان ڪاٺي جي بينسريءَ کان ان جي ڏانهن ڪوڪ
 ٻڌو اهو ان جو آلاپ هي آهي جو هو پنهنجي ڪاٺ جي نڙي
 مان ڪاٺي چٽي ڌار ڪئي وئي آهي. سو هاڻي انهن جي
 وچوڙي تي روئي پئي ته انهن مان سڀني ڪيئن ملندو.

جڏهن ته قرآن حڪيم هن سورت فاتحہ ۾ اهدنا الصراط
المستقيم ۾ دوري زندگي يعني جنم ڀوڳي ڀوڳي پوءِ پنهنجي
ڪل ۽ اصل ڏي موٽڻ واري زندگي ۾ اچي ضم ٿيڻ بدران
تعليم ڏئي ٿو ته تنهنجو پنڌ اڳتي وڌڻ آهي. پوئتي موٽڻ
ناهي. تون ارتقا جي اصولن تي سدائين ترقي طرف سفر پيو
ڪندين ايترو جو آخرت جي زندگي ۾ جنت ملڻ کان پوءِ به
تنهنجي ارتقا ۽ ترقي جو سفر جاري رهندو. جو جنت ۾ به پيا
اپيلون ڪندو ته رَبَّنَا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا (81..66) يعني اي اسان
جا پالڻ وارا! اسان جي بصيرت کي ڪمالي تي پهچائي
اسان جي سفر لاءِ سوجهري واري پروڙ وڌائي! ڪامل مڪمل
فرماءِ اسان جي فهم ۽ لياقت کي وڌائي هتان ثابت ٿيو ته
قرآن حڪيم انسانن کي تصوف وارن جي دوري قسم جي
هيراڻين کان بچائڻ گهري ٿو. جنهن ۾ انهن کي هو گهاٽي ۾
ٽرندڙ ڇاڪي جي ڏاند وانگر سڄو ڏينهن سڄي ڄمار هڪ
ئي پڙ ۾ هڪ ئي دائري ۾ پيا ٿا ڦيرائن. جنهن ۾ ڪروڙن سالن
جي جنمن مٽائڻ ۽ پرڳڻ کان پوءِ به پهرين جاءِ تي جو مڙتي
اچي ته اهر ڪهڙو ڪمال ٿيو. سو قرآن ته انسان کي
سمجهائي ٿو ته تنهنجو پنڌ سدائين اڳتي آهي لَنْ رُكِبْنَ طَبَقًا
عَنْ طَبَقٍ (19) 84. يعني تون سدائين پيو ترقي جا درجا
منزلن ۽ ڌاڪا چڙهندي ۽ اورا گهيندي؟ ته انهي سفر لاءِ انهن

طبقن ۽ منزلن ماڻھ لاءِ قرآن حڪيم هيءَ دعا سيڪاري ته
 اهدنا الصراط المستقيم يعني اڳتي وڌاء، اڳتي وڌاء، هاڻ ان
 ربي علي صراط مستقيم (11-5) جي معنيٰ هي ٿيندي ته الله
 جو نظام ربوبيت ۽ ربوبيت عالمن يعني جهانن جي پرورش
 وارو نظام به صراط مستقيم وارو آهي، يعني هميشه ارتقا جي
 منزلن طرف هلندڙ آهي ۽ قرآن - حڪيم ۾ الله جو پنهنجي
 رسول کي هي فرمان ته انڪ علي صراط مستقيم (43-43)
 يعني اي محمد! جڏهن تون وحي واري رستي تي مضبوطي
 سان هلندي ته پوءِ اهو به توکي ڏاڪي ٻڌاڪي مٿاهين منزلن
 طرف ارتقا جي پيچرن تي روان دوان رکندو ايترو جو تون
 يقين سمجھ ته تون ان صراط مستقيم تي دائر ۽ قائم آهين،
 هاڻ هنن ٻنهي آيتن يعني الله جو نظام ربوبيت به ارتقا وارو
 آهي ۽ انجو رسول به صراط مستقيم تي قائم ۽ ارتقا پذير
 آهي، يعني جڏهن ان الله ربي وريڪم، يعني الله پنهنجي رسول
 جو به رب آهي ۽ اسان انسانن جو به رب آهي ته ان جي نظام
 ربوبيت تي ان جي وحي واري ڏس مطابق هلڻ ۽ ان جي
 حڪمن تي هلڻ جنهن کي قرآن عبادت جي لفظ سان تعبير
 فرمائي رهيو آهي، اهو ئي صراط مستقيم آهي ته هاڻي پوري
 آيت تي غور فرمائيندا ته: إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ
 هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (51-3) يعني صراط مستقيم واري

شاهراه ماڻھ جو ھڪ ئي طريقو آھي اھو آھي اياڪ نعبدو
واياڪ نستعين يعني الله جي حڪمن تي ھلڪ سان صراط
مستقيم ملندي ۽ اھائي عبادت آھي. ھن مفھوم سان سورت
فاتحہ جي آيت چوٿين ۽ پنجين جو پاڻ م ربط بہ واضح ٿي
ويو.

ھڪ مغالطي جو ازالو

فارس جي اسلام دشمن ۽ قرآن دشمن مانيا پنھنجي قادسيہ
واري جنگ جي شڪست جي انتقام وٺڻ لاءِ امت مسلمہ جي
واحد سرمايي قرآن جي ھن عظيم اصطلاح، صراط مستقيم
جيڪا انسانذات جي ھدايت لاءِ دنيا واري زندگي م قرآن جي
رھنمائيءَ م سمجھائي وئي آھي، ان کان ڀلائي لاءِ ۽ ان جي
مفھوم کي بدلائڻ لاءِ حديث سازي جي فن م ھيءَ آتم ڪٿا
گھڙي آھي، تہ مرڻ کان پوءِ اٿڻ مھل ميدان قيامت م حساب ۽
ڪتاب کان فارغ ٿيڻ بعد اتاھون جي جاگرافي مطابق
پھريائين دوزخ ھوندو ۽ ان جي پرينءَ پر بھشت ھوندو ۽
ميدان قيامت کان وٺي بھشت تائين دوزخ جي مٿان ھڪ ڀل
ھوندي، جنھن جونالو پلصراط مشھور ڪيو اٿن، اھا ڀل وار
کان سنھي ۽ تلوار کان تڪي ھوندي، جنت ڏي وڃڻ ۽ پھچڻ
لاءِ ان ڀل کي پار ڪرڻو پوندو ۽ ڀل کي پار ڪرڻ لاءِ عيد

اضحيٰ جي موقعي تي جن ماڻهن قرباني جا ڀور ٿلها ٿنڀا
 ڪري پالي ڪنا هوندا اهي ماڻهو انهن ڀورن تي سوار ٿي ان
 پل مٿان ڪراس ڪري ويندا، انهيءَ پلصراط بابت فن حديث
 جي روايتن ۾ گهڻيئي قسم جون غير عقلي روايتون گهڙيل
 آهن. اهڙي سموري داستان بابت هي وضاحت ڪرڻ پڙهندڙن
 لاءِ آئون ضروري سمجهان ٿو ته دوزخ مٿان اهڙي ڪا به پل
 ڪانهي. حديثن ٺاهڻ وارن اهي ڪوڙ هن لاءِ ٺاهيا آهن ته
 جيئن مسلم امت قرآن واري ڏسيل دنيا جي زندگي کي
 سنوارڻ واري صراط مستقيم کي اهميت نه ڏين ۽ ان جي معنيٰ
 مفهوم تي غور نه ڪن. ۽ هنن جي ڏسيل قيامت کان پوءِ واري
 هٿ ٺوڪي وار کان سنهي ۽ تلوار کان ٽڪي پلصراط ٽپڻ لاءِ
 ويٺو ڇيلا ۽ گهٽا، مڪڻ ڪارائڻ سان ٿلها ڪري پالي ته اهي هن
 کي سوار ڪري پل تان پار ڪڍي سگهن. محترم مانوارن
 پڙهندڙن جي خدمت ۾ عرض آهي ته پلصراط جو اهو حديثن
 وارو مشهور تفصيل غير قرآني آهي، بلڪ قرآن جي رهنمائي
 واري صراط مستقيم جي اصطلاح، جنهن جو تفصيل هاڻ
 اوهان پڙهيو ان کي رد ڪرڻ. ان کان ذهن هٽائڻ. اهو انهن
 حديثن ٺاهڻ وارن جي قرآن خلاف هڪ سازش آهي. دنيا جي
 زندگيءَ ۾ قرآن جي مستقيم تي هلڻ جي حڪم ۽
 نصيحت کي ڇڏي ڇڏڻ جي حڪم آهي.

حديثن واري ان پلصراط جي تفصيلن مٿان تمام گهڻا علمي
 عقلي اعتراض ۽ رد آهن، جيڪي ڏيکڻ سبب آئون هتي
 لکڻ، هڪ خواهه ۽ خواهه جو بحث سمجھان ٿو ۽ هن ڪري به
 نٿو لکان ته پڙهندڙ مهربان سورت فاتحہ ۾ آندل صراط
 مستقيم جي تفصيل پڙهڻ کان پوءِ پلصراط جيڪا آخرت
 جي جهان ۾ پار ڪرڻ لاءِ مشهور ڪيل آهي. ان جي حقيقت
 کي سمجھي ويا هوندا، تڏهن به ڀلا مناسب ٿيندو ته قرآن
 حڪيم جي طرفان دنيا ۾ صراط مستقيم تي هلڻ واري
 حڪم کي اهميت نه ڏيڻ واري سازش کي، هنن اهل فارس
 وارن جي حديثن جي آڙ ۾ پلصراط جي مغالطي تي به اڪر
 لکان، جناب محترم پڙهندڙ پاڻو! اوهان اهڙين حديثن تي
 واعظ ڪندڙ واعظي مولوي صاحبن کان ٻڌندا هوندؤ ته ميدان
 قيامت ۾ حساب ڪتاب کان پوءِ اعمالن جي جزا سزا واري
 فيصلن کان پوءِ انهي پلصراط کي جيڪا دوزخ جي مٿاهون
 آهي ان کي پار ڪري بهشت ڏي پهچڻو آهي، جنهن لاءِ
 اضحيٰ جا جانور ۽ ٻيا عمل اتي ڪم ايندا ۽ پار پوڻ لاءِ
 مددگار ٿيندا، جيڪڏهن اهي ٻئي ذريعا ڪنهن وٽ به نه
 هوندا ته پل ۾ نٿ ڪيل لوهي سنگهرون ۽ انگڙيون ۽ رهڙيون
 پل تان گذرڻ واري کي چنڊڙي ڪري دوزخ ۾ چڪي
 ڪيرائينديون. هاڻ هن صورتحال تي غور ڪبو ته جڏهن

ڪنهن به شخص لاءِ ان جي عملن جي روشني ۾ دوزخ ۾ ويڃڻ يا بهشت ۾ ويڃڻ جو فيصلو ٿي چڪو ۽ ان جي فيصلي دوران جنتي انسان کي سندس عملن جو وچور ساڄي هٿ ۾ ڏنو ويو ۽ دوزخ جي سزا جي حقدار کي ان جي عملن جي سزا واري چارج شيٽ ان کي کاٻي هٿ ۾ ڏني وئي ته اهو سلوڪ ۽ فيصلو فائنل ۽ آخري ٿي ويو ته ڪير جنتي آهي ۽ ڪير دوزخي آهي. باقي اهو چوڻ ته ان کان پوءِ به اڃا پلصراط پار ڪرڻ جو مرحلو رهيل آهي. اهو سڀ غلط چئبو. ڇو ته اڃا پلصراط جو پراسيس رهيل تصور ڪجي ته پوءِ پهرين فيصلي جي ڪهڙي اهميت ۽ ڪهڙي وقعت چئبي، سو صراط جي مفهوم کي دنيا واري زندگي، صالح عمل ذريعي گذارڻ جي معنيٰ ۾ سمجهڻ گهرجي جيڪا خود هن آيت مان پڻ ثابت ٿئي پئي. جنهن کان هي روايتون گهڙيندڙ فارس وارا ڌيان هٽائڻ گهرن ٿا.

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ

هن آيت ۾ غور ڪيو وڃي ته هن کان اڳين آيت ۾ ٻانهو جڏهن پنهنجي پالڻهار کان صراط مستقيم ملڻ ۽ ان تي هلڻ جي توفيق جي دعا ٿو گهري ته ان صراط کي ڇڻ ته متعين ڪري. نشان سان گهري ٿو ته اها صراط عطا ڪر! انهي صراط

جي اسان کي هدايت ڏي جيڪا صراط توڻهنجي ڪامياب
 ٻانهن ڪر عطا ڪئي. جن کي سمنڊ عبيد چئجي يا انعام يافت
 چئجي. يعني اها صراط جيڪا سڄي دنيا وارن ڏٺي جيڪا
 تاريخ جي شاهدي سان ثابت ٿي ته جن ماڻهن تنهنجي دين
 وارو رستو اختيار ڪيو انهن کي ان جي صلي و هتي دنيا ۾
 افتدار ۽ آخرت ۾ جنت جي انعامن سان نعمتن سان تونوازيو
 ته انعمت عليهم وارين نعمتن ۾ دنيا جي حياتيءَ ۾ هدايت
 واري صراط به شامل آهي. جيڪا (50: 3) ۽ (16: 5) آيتن ۾
 قرآن پاڪ کولي کولي سمجهاڻي آهي. جنهن سان فارس وارن
 جي حديثن واري پلصراط جو مڪمل رد ٿئي ٿو. ۽ صراط جو
 منهنجو قرآن واري هدايت صراط مستقيم آهي ۽ جنهن تي
 هلي ڪري پنهنجي دنيا سنوارڻ مقصود آهي. جنهن جي
 نتيجي ۾ آخرت جو سنوارجڻ نصيب ٿيندو ۽ اها صراط اها
 نعمت آهي انهن ڪامياب ماڻهن مٿان. جيڪا دنيا ۾ انهن کي
 ملي چڪي. سڀن ڏٺي جنهن جي ثابتي قرآن حڪيم مان
 هيءَ به ملي ٿي ته يابني إِسْرَائِيلَ اذْكَرُوا نِعْمَتِي الَّتِي
 اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ (2: 47)

يعني اهو اولاد اسرائيل! ياد ڪيو منهنجي نعمتن ڪو جيڪو
 توهان کي ڏيکارڻ لاءِ آهي انهن جي نعمتن تي آڏن جو سڀن
 توهان کي ڏيکارڻ لاءِ آهي انهن جي نعمتن تي آڏن جو سڀن

وڃي ته بني اسرائيل مٿان ڪيل آهي نعمتون آهي آهن
 جيڪي سڀن ڏنيون ۽ آهي ٿي گذريون ۽ آهي دنيا وارن مٿان
 فضيلت جي شڪل ۾ آهن. ته هاڻي سرور فاتح ۾ دعا
 گهرندڙ ماڻهو جڏهن صراط مستقيم جي گهر ڪري ٿو ته ان
 جي تشريح ۾ چوي ٿو ته اها صراط عطا ڪر جيڪا تو انعام
 طور پنهنجي ڪامياب ٻانهن کي عطا ڪئي. ۽ انهيءَ نعمت
 جو قرآن حڪيم جيڪر تعبير ۽ مفهرو سمجهايو آهي اهو
 آهي دنيا وارن مٿان فضيلت ۾ مٿي وڌيڪ. اعليٰ درجي جو
 مرتبو ماڻھو ۽ ان مان نبوت ۽ رسالت به مراد آهي. مٿين آيت ۾
 اها ڳالهه سمجهاڻي وئي. وري سورت نمل ۾ به ملاحظو
 فرمائيندا ته حضرت سليمان عليه السلام شڪريہ ادا ڪندي
 چوي ٿو ته نِعْمَتَكَ الَّتِي اُنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى
 وَالِدَيَّ وَأَنْ اُعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ
 فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ (19-27) يعني اي منهنجا پالڻهار
 مون کي تون توفيق عطا فرمائ ته آئون تنهنجي نعمتن جو
 شڪريو ادا ڪيان. جيڪي نعمتون تو منهنجي مٿان ۽
 منهنجي پيءُ جي مٿان ڪيون. ۽ دنيا وارا ڄاڻن ٿا ته حضرت
 سليمان عليه السلام ۽ ان جو عظيم والد حضرت داؤد عليه
 السلام تمام وڏي مملڪت جا حڪمران هئا. دنيا جي
 حاڪميت به هڪ وڏي نعمت آهي. صالح عملن جو نتيجو به

حڪمراني آهي، صالح عمل، صالح ۽ اصلاحي حڪومت، اهي نعمتون آهن ۽ نتيجو آهن صراط مستقيم جو. وري غور ڪيو وڃي ته صراط مستقيم ۽ صالح عمل ۽ دنيا وارن مٿان فضيلت، دنيا وارن مٿان حڪمراني ۽ الله جون نعمتون ۽ انعام اهي سڀ شيون قريب المعنيٰ قريب المفهوم ۽ مترادف ڳڻايون ويون آهن، جيڪي سبب ۽ مسبب آهن، انهن الفاظن جي معنائن کي اهل فارس جي گهڙيل رهبانيت واري علم ۾ بدلايو ويو آهي، جنهن جو ڪجهه تفصيل منهنجي ڪتاب ”قرآن جو فرمان“ ۾ پڙهي سگهجي ٿو ته رهبانيت گزيده ۽ رهبانيت جي چرپي واري ڊٽوڪاڀي جي علم حديث ۾ ڪوشش ڪئي وئي آهي ته مسلم امت کان قرآني پرواز کي رجعت پرستيءَ ۾ بدلايو وڃي، قرآن جي ان تحريف معنوي ۾ مسلم امت پوري طرح شڪار ڪئي وئي آهي، تيد ڪئي وئي آهي، صراط الدين انعمت عليهم آيت ۾ اڳين جنهن صراط لاءِ دعا گهري وئي ته اها اسان کي عطا فرمائ ته هاڻي وري هن آيت ۾ ٻانهي کي سيڪاريو ٿو وڃي ته صراط به مقرر ۽ معلوم صراط گهرو! جيڪا دنيا ۾ ماڻهن کي انهن جي صالح عملن جي صلي ۾ ڏني وئي، جنهن تي هلڻ سان هو دنيا وارن مٿان فضيلت ۾ مٿاهان ٿيا، حڪمران ٿيا، اهائي صراط ستير اٿس جيڪا پنهنجي دعائن ۾ گهرو پيا، غير

المغضوب عليهم ولا الضالين هن دعا ۾ صراط مستقيم گهرڻ
 جي مطالبي جو هن آخري آيت جو پهريون جملو صراط الذين
 انعمت عليهم اهو مثبت ۽ پازيغو حصو آهي. علم بلاغت جو
 هي مشهور قانون آهي ته تعرف الاشياء باضد ادها يعني شين
 جي سڃاڻپ صحيح نموني سان انهن جي ضد ۽ مخالف شيءِ
 ذريعي ٿيندي آهي. جيئن گرمي جو علم سرديءَ سان ٿئي ٿو
 رات جي جاڻ ڏينهن جي پيٽ سان ٿئي ٿي، انڌي هجڻ جو
 ضد اکين جي نور نظر سان ٿئي ٿو سخت شيءِ جو احساس
 نرم شيءِ جي مقابلي ۾ ٿئي ٿو ته هن آيت ۾ صراط مستقيم
 لاءِ ٻانهن جيڪا دعا گهرو ٿا، ان صراط کي متعين ڪري گهرڻ
 واسطي قرآن سڃاڻيو ته اها صراط گهرو جيڪا ڪامياب
 انسانن بطور نعمت جي حاصل ڪئي هئي، ته هيءَ تعارف به
 جهڙوڪر هڪ طرح سان مبهم هو ان ڪري ان کي ان جي
 ضد سان وڌيڪ کولي سمجهايو ويو ته غير المغضوب عليهم
 يعني انعام يافتہ ماڻهن واري صراط اسان کي عطا فرمائ، انهيءَ
 طرح جو اهي ماڻهو يا انهن ماڻهن جي روش ۽ رستو مغضوب
 عليه نه هجي. هت منعم عليه ماڻهن يعني انعام حاصل ڪندڙ
 ماڻهن جي پيٽ ۽ مقابلي ۾ ذڪر ڪيو ويو مغضوب ضد مبهم
 ماڻهن جو ته هن تقابل سان ضد سان صراط جو مبهم وڌيڪ
 چٽو ٿي ويو ته اسان کي انهن ماڻهن جي واٽ ۽ رستي کان

بچائجانء جن مٿان تنهنجو غضب ٿيو تنهنجو ڏمر ٿيو. هاڻ
 لفظ صراط جي پازيتو ۽ مثبت معنيٰ به اچي وئي ته منفي معنيٰ
 به اچي وئي ۽ منفي معنيٰ کي قرآن حڪيم اڃا به وڌيڪ
 کوليو آهي ته مغضوب عليهم يعني ڏمر ڪيل ماڻهو ۽ ضال
 ماڻهن جي رستي کان به اسان کي بچائجانء. ولا الضالين سان
 انهن ماڻهن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جيڪي حالات حاضره
 کان خوش نه ناھن، مطمئن ناھن، هلندڙ نظام ۽ وهنوار کي غلط
 ته سمجهن ٿا، پر ان جي جاءِ تي متبادل نظام جو اڃا تعين نه
 ڪري سگهيا آهن، متبادل نظام جي خبر ڪانه اٿن معلوم نه
 ڪري سگهيا آهن، انهي تلاش ۾ آهن، پريشان آهن، جيئن
 قرآن حڪيم رسول الله کي فرمايو ته **وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ**
 (7-93) يعني اي رسول رسالت ملڻ کان اڳي تون پنهنجي
 ماحول لاءِ ڪنهن اصلاحي پروگرام جي تلاش ۾ سرگردان
 هئين ڳولا ڪري رهيو هئين، فهدي پوءِ الله توکي قرآن ۽
 نبوت ڏئي صراط مستقيم طرف تنهنجي رهنمائي ڪئي ته
 هن آيت ۾ قرآن حڪيم جنهن صراط مستقيم لاءِ ٻانهن کي
 دعا سيڪاري. اها دعا ايڏي ته ڪامل ۽ مڪمل آهي جنهن ۾
 باقائدي نموني سان سمجهايو اٿس ته ”منجهيل رستي ۽
 نامڪمل صراط تي راضي ناھي رهڻو الله پاڪ جيڪو رسول
 کي فرمايو ته اسان توکي جڏهن منزل جي تلاش ۾ سرگردان

ڏٺو ته پوءِ توکي اسان ان جي هدايت ڏني سين، ته اسوئي لفظ
 الله پاڪ قرآن لاءِ بطور تعارف جي ٻڌايو ته شَهْرُ رَمَضَانَ
 الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ (155-2)، يعني
 قرآن ماڻهن لاءِ هدايت آهي وري سورت فاتحه ۾ دعا
 سيڪاريائين ته اهدنا الصراط المستقيم يعني هدايت ڏي تون
 اسان کي صراط مستقيم جي، ته جواب ۾ رب پاڪ تسلي ڏني
 ته إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى (12-92) يعني اسان جي ذميداري آهي
 ته اسان توهان لاءِ هدايت جو بندوبست ڪيون، ۽ اهو پنهنجو
 ذمو اسان توهان کي قرآن ڏئي پورو ڪيو سون، هاڻي اڳتي لاءِ
 ٻڌي ڇڏيو ته وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا (69-29)،
 يعني جيڪي به اسان جي پروگرام تي هلڻ لاءِ ڪوشش
 ڪندا ته اسان انهن کي پنهنجي پيچرن جو ضرور ڏس
 ڏينداسون ۽ انهن کي دڳ لائينداسون. آخري آيت صِرَاطَ
 الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ جي معنيٰ
 هتي ٿيندي ته اسان کي رستو ڏيکار ان انعام يافتہ گروه جو
 جن مٿان تو پنهنجا انعام ڪيا ۽ جيڪي غضب ۽ ضلالت
 کان محفوظ رهيا، انهن جي ويجهو نه ويا، جڏهن ته ڪي
 ترجمي ڪرڻ وارا ماڻهو هيئن به لکي چڪا آهن ته رستو
 ڏيکار اسان کي تون انهن ماڻهن وارو جن مٿان تون انعام ڪيو ۽

نه ڏيکار سان کي رستوانهن ماڻهن جو جن تي تنهنجو غضب
 ٿيو ۽ اهي گمراه ٿيا، ته هن ترجمي ۾ هي خرابي لازم اچي ٿي
 ته الله لاءِ هي تصور قائم ٿئي ٿو ته اهو مغضوب ماڻهن ۽
 گمراه ماڻهن جي ڊگ سان به ماڻهن کي هلائيندو آهي، جڏهن
 ته ائين هرگز نٿو ٿي سگهي، ۽ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا
 الضَّالِّينَ سان اهي قومون، ماڻهو ۽ گروهه خارج ٿي ويا جن تي
 ڪنهن دؤر ۾ انهن جي صحيح ڪردارن جي ڪري ڪين
 نعمتون مليون ۽ وري پوءِ بد ڪردارين سبب مٿن غضب ٿيو ۽
 اهي گمراه بنجي ويا جيئن بني اسرائيل لاءِ اڳ ۾ توهان
 پڙهيو ته فضلناهم علي العالمين يعني جهانن جي ماڻهن مٿان
 ڪين اسان فضيلت ڏني، وري پوءِ جڏهن اهي صراط مستقيم
 کان ٿري ويا ته قرآن انهن لاءِ فرمايو ته وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةُ
 وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا يُغَضَّبُ مِنْهُ اللّٰهُ (61-2) يعني جڏهن
 انهن به الله جي نعمتن کان منهن موڙيو ته انهن مٿان ڏلت
 غلامي رسوائي ۽ خواري جو عذاب مڙهيو ويو ۽ مسڪنه جو به،
 مسڪن جو مادو آهي س- ڪ- ن جنهن جي معنيٰ آهي،
 ڪنهن قوم ۽ ملت جو قومي ۽ ملي لحاظ سان ارتقا رکجي
 وڃي، ترقي ٿيڻ بدران رجعت ۽ زوال جو شڪار ٿي وڃي، هتي
 هي ڳالهه خاص طور ذهن ۾ رکڻي آهي ته مَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ رڳو

يهودي ناهن ضالين رڳو عيسائي ناهن مَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ
 هڪڙي وصف آهي جنهن جي معنيٰ آهي ته جيڪو صراط
 الْمُسْتَقِيمَ کان هٽيو. جيڪو الله رسول جي اطاعت کان هٽيو
 اهو مَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ ۾ داخل ٿي ويو ته هاڻي جيڪڏهن مسلم
 امت ۽ ان جا عالم ائين چون ٿا ته اڪيلي قرآن تي عمل
 ڪرڻ مشڪل آهي جيتري تائين ان سان ڪو ٻيو روايتي
 قسم جو ترميم پسنديءَ وارو علم نه ملائجي ته اهڙي صورت ۾
 اها مسلم امت به مَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ مان شمار ٿيندي ۽ قرآن
 کي هن دؤر ۾ پنهنجي هٿ ٽوڪين قرآن مخالف ۽ قرآن کي
 منسوخ بنائڻ وارين حديثن ۽ فقهن جو تابع بنائڻ وارا مسلم به
 ضالين مان ڳڻيا ويندا. سو اهڙين وصفن وارن مَعْضُوبِ
 عَلَيْهِمْ ۽ ضالين ماڻهن کان بچڻ لاءِ قرآن هيءَ دعا سيڪاري
 آهي ته اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۽ وڌيڪ اهو به
 سمجهايائين ته انهيءَ صراط مستقيم ايعني قرآني منشورا تي
 هلڻ لاءِ پارتي ناهي ان جا ميمبر ٿيو جيڪا پارسي انعام يافت
 اعليٰ درجي جي ماڻهن جي هجي جيڪڏهن اڳ ۾ اهڙي
 جماعت اوهان کي نظر ۾ ڪانه ٿي اچي ته پوءِ اهڙي منعم عليه
 جماعت پاڻ ناهيو پٺيان ڇڄ ۾ چل ٿي تون پاڻ گهٽ، ۽

وَأَجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا (74-25) يعني بهتر ۽ آنيست
دوست گڏ ڪري قيادت سنڀال. پارتي ٺاهڻ ليدر شپ سنڀال!

سورت فاتح جي جامعيت

سورت فاتح کي پوري قرآن حڪيم جي مضمونن جو مقدمو
سمجھڻ گھرجي، مهاڳ سمجھڻ گھرجي، سورت فاتح م
عالمن ست آيتون قرار ڏنيون آهن، ڪن عالمن بسم الله کي
سورت جي داخلي آيت ڳڻي ست آيتون بنائيون آهن ته ڪن
وري بسم الله کي ٻين سورتن وانگر خارجي آيت ڪري
شمار ڪيو آهي ۽ ڪن آخري آيت صراط الدين انعمت
عليهم کي جدا آيت قرار ڏنو آهي ۽ غير المفصوب عليهم ولا
الضالين کي جدا آيت ڪري ڳڻيو آهي، سورت فاتح جي
ستن آيتن جي مضمونن کي قرآن جي ستن منزلن جو عنوان
۽ هيڊنگ قرار ڏنو آهي، جن ستن منزلن لاءِ قرآن حڪيم ۾
فرمان آهي تـ وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنُ
الْعَظِيمُ (87) يعني اِي رسول اسان توکي ست وري وري پڙهيا
ويندڙ مضمون عطا ڪيا آهن، جيڪي قرآن عظيم جي
شڪل م توکي ڏنا ويا آهن، اتي واءِ تفسير لاءِ آهي، ڪن
ماتهن سبع مثاني سورت فاتح کي سڏيو آهي، ان جي ستن
آيتن جي ڪري، ۽ هن ڪري به ته اها سورت وري وري نمازن

جي هر رڪعت ۾ پڙهي ٿي وڃي، جڏهن ته الله عزوجل اهو مٿاني جو لفظ جنهن جي معنيٰ آهي وري وري تڪرار سان پڙهڻ، اهو سموري قرآن لاءِ فرمايو آهي ته اهو مڪمل ڪتاب وري وري پڙهڻ لاءِ ڏنو ويو آهي، پر جن ماڻهن مٿاني جي لفظ کي صرف سورت فاتحہ سان خاص ڪيو آهي، سو انهي سوچ جا منهنڙيا، خالق ۽ موجد ماڻهو قرآن دشمن ۽ سازشي هئا، جن جي، انهيءَ ٿيڻ مان نيت آهي ته جيئن ماڻهن جو ذهن سڄي قرآن کان هٽائجي، جهڙي طرح انهي گروه وارن فضائل قرآن جي باب ۾ ٿي پيرا قل هو الله احد، سورت پڙهڻ کي سموري قرآن برابر قرار ڏنو آهي، ته اها به هڪ سازش آهي ته سهل پسند ۽ ثواب پرست ماڻهن کي ڪنهن طريقي سان هو فضيلتن جي بهاني سان قرآن حڪيم کي پوري احاطي سان پڙهڻ ۽ غور ڪرڻ کان روڪي ثواب ڪمائڻ تي راضي ڪن ۽ جيڪي پوئين دور جا مفسر ۽ مترجم و آئيناڪ سبعا من المٿاني، مان مراد سورت فاتحہ وٺن ٿا اهي تقليدي ذهن رکندڙ مڪين مٿان مڪيون ماريندڙ آهن، يا وري انهن مان ڪي پهرين وانگر اهي به سازشين جا ساتاري ۽ پيروڪار آهن، ۽ منهنجي هن دعويٰ ته مٿاني مان مراد سورت فاتحہ ناهي بلڪه سمورو قرآن آهي، ان جو ثبوت فن تصريف آيات يعني قرآن جو تفسير قرآن ذريعي خود قرآن ڪري ٿو فرمان آهي ته: اللَّهُ

نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي (32-39)

يعني الله عزوجل پنهنجي ڪتاب قرآن کي احسن الحديث (نهایت سھڻين حديثن وارو ڪتاب) ڪري نازل ڪيو. متشابها جنهن جي احڪامن ۾ موافقت آهي مطابقت آهي، تضاد ۽ ٽڪراءُ ناهي، جيڪو ڪتاب پنهنجي عبارتي حسن ۽ مسئلن بيان ڪرڻ ۾ متوازن آهي، جيڪو هڪ جهڙي انداز سان پنهنجا احڪام فيصلا ۽ ڊسشن ڏئي ٿو ۽ اهو قرآن مٿاني به آهي يعني پنهنجي فيصلن ۽ احڪامن کي ورائي ورائي دهرائي بيان ڪرڻ وارو به آهي، اهڙي ته انداز سان قرآن پنهنجي فيصلن ۽ احڪامن کي بيان ٿو ڪري جو تقشعر منه جلود الذين يخشون ربهم يعني خوف خدا رکندڙ ماڻهن کان قرآن ٻڌڻ مهل انهن جي بت مان ڏرهڙيون نڪريو وڃن، ائين جو وار ڪانڊارجيو وڃن پر جسم ۾ ڌڪڻي به وٺيو وڃي.

هن آيت جي حوالي سان پوري قرآن کي مٿاني نالي تعبير قرار ڏيڻ اها منهنجي دعويٰ نه چئجي بلڪ خود قرآن جو اهو اعلان ۽ فيصلو آهي.

سورت الفاتحه جي شرح

ترجمو: انب گويانگ

ساراهيل جا سبحان جي، تنهنجي واکاڻ ڪهڙي!

جڏهن انسان هن ڪائنات جي ڪارخاني جي جڙاءُ تي اڪيون ٿو اچائي، تڏهن ان جي اڳيان هي حقيقت سج جيان چمڪندڙ، کليل، چٽي ۽ واضح ٿي وڃي ٿي ته هن ۾ هر ڪا شئي، هر مظهر ۽ منظر زمين توڙي آسمانن ۾ وجود رکندڙ جيو جڻي ڪي، پنهنجي جياپي جو اسرڻ ۽ نسرڻ جو سامان ملي ٿو وڃي، جنهن جو ان کان ڪوبه معاوضو نٿو ورتو وڃي ۽ ان کي ايستائين ملندو رهي ٿو جيسين اهو ڏاڪي به ڏاڪي پنهنجي تڪميل جي ماڳ مڪان تي پهچي وڃي ۽ رجي پچي راس ٿئي.

سنگ پچندي سين، ڪٽو ڪاٻا نه ڇڏي، شاھ

پالڻهاري ۽ سرجهاري جي هن عبرت ۽ حيرت ۾ وجهندڙ نظام کي ڏسي، هر عقل، علم، ساڃاهه ۽ سرت پري مائهو، جي زبان مان واکاڻ جا پڪي ڪيڻ نه اڏامندا هوندا!

ڪڪ پن ڪن اقران اسين ٻانهن ٿون ڏٺي، خواجہ محمد زمان

سو ساراه سچو ڏٺي، چئي حمد ڪڪير، شاھ

۽ اهو خوشين مان تمتار ٿي، دل جي گهراين مان، ڀوڪو کائي ائين چئي ويهندو

هوندو.

اي اسان جا ڏٺي! اي اسان جا پالڻهاري تو ڪائنات جي هر ڪا وٽ ضرور ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۽ ڪاڄ لاءِ جوڙي آهي. هر ڪا شئي ڪارائتي ۽ لاپاڻي آهي، هر ڪا شئي ڪائنات جو عنصر بنجي ڪائنات جي ڪارخاني جي تعمير ۽ ترقيءَ لاءِ پنهنجو ڀاڱو پري ٿي ۽ ڪابه شئي تخريب، تباهي ۽ نقصان لاءِ ڪانهي!

خدا پاڪ جي هن پروگرام جي تڪميل ۽ رجي راس ٿيڻ لاءِ ضروري آهي ته جيڪي به ظلم ڏاڍ ۽ جبر جون قوتون آهن ۽ ٻين جي واڌ ويجهه ۽ اوسر نيسر ۾ رڪاوٽون بخجي بيهن ٿيون، انهن کي رستن تان هٽائي ڇڏجي (1/1-2)

اهوئي. سو نظام آهي جنهن کي. نيٺ هڪڙي ڏينهن. انسانن جي مڙني من
 گهٽ زندگيءَ جي نظامن تي سوڀ حاصل ڪرڻي آهي. اڄ انسان ۽ انسانيت کي رڻ واهي
 ڪري ڇڏيو آهي. ڪير به ڪنهن مان مطمئن ناهي. زندگيون ويساھ وڃائي ويليون آهن.
 انسانن ادب، اخلاق، اخلاص ۽ پيار پرڻ جا هٿ ٿي بند ڪري ڇڏيا آهن. رڳو ٻڏي ۽
 بدڪاري جي بازار گرم آهي. ڪو ڪنهنجو ڪونهي. سڀني کي مفاد پرستيون ۽
 خودغرضيون بي پاڙي ول وانگي ويڙهي. رت چوسي رهيون آهن. پر پوءِ به انسان پنهنجي
 ڪروڙي انا ۽ بيڪار ضد جي گهٽڙي تان نٽو لهي، حالت هي آهي تـ

آدمين اخلاص، مٿاڻي مائو ڪڍو.

ڪڏهن کائي ڪون ڪو. سڌو ماڻهو ماس.

دلبر! هن دنيا ۾، وڃي رهندو اس.

پير سڀ لوڪ لباس، ڪو هڪدل هوندو هڪڙو. شاه

خدا جو اهو نظام، جنهن ۾ خلوص، پيار محبت، ڪهل آزادي، سان پنهنجا پر
 ٿڌ ڪاڻي سگهنديون ۽ پيار جي پنڌ تي پيڪڙا ۽ پابنديون ويجهي به ڪون اينديون، اهو
 سسٽم اهي ماڻهو قائم ڪندا. جيڪي هن عظيم حقيقت ۽ سچائي جو اعلان ۽ عملي طور
 تي ان اعلان ۽ دعويٰ جي تصديق ڪندا تـ انسان خدا کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي اڳيان ڪون
 جهڪنداسين، ٻئي ڪنهن جي حاڪميت ۽ بادشاهي جي چاٽو ٽول نه ڪنداسين، نه ڪنهن
 جي محڪوميت اختيار ڪنداسين، خدا جي قانون، قاعدي، اصول، هدايت ۽ حڪمت تي
 هلنداسين، ٻئي پاسي ڏسن گناه سمجهنداسين! جي ٻي درواجهائين تـ ڪڍي کانگن کي
 ڏيان، شاه

اڳيون سڀني ڏاڻ، جيڪي پسن پرين، کي،

بي ڏي ڪير بهار. سحر ريسرا گهٽو. شاه

وحده لاشريگله. جان ٿو پئين ائين

نان مع محمد ص ڪارتي. نروڻون منجهان نيهن.

سڀ سو. وڃو ڪيئن، نائين ڪند. پس کي. شاه

جذبان هي جهن. هو پن گهرو گوريان.

لڪڙ بريان سن. جي مون سري جيڏيون، خواج محمد زمان

انهن جو عملي طريقو ان عظيم ڪتاب ’قرآن مجيد‘ جي حڪمن ۽ اصولن جي
 اطاعت هوندي. خدا جي ڏسيل واٽ کان وهلور نه ويندا ۽ اهي پنهنجو پاڻ کي الله جي حوالي
 ڪري ڇڏيندا، هنن جو دهر قدم ڌڻيءَ جي راه ۾ گجندو! 41‘]

قوت جنين جو ڪوٽيڻ پهرن پاپوڙا،

پاپو منهن مهراڻ ۾، ڪڍڻ ڪالوڙا،

جنين تي ڏن هئا ڏوڙا، سي سڀ انعامي ٿيا، شاھ

جيستائين اهي قومون، تنهنجي جوڙيل ۽ قائم ڪيل قاعدن ۽ قانونن تي
هلنديون رهيون ۽ سڌي راھ تي هلنديون رهيون، تيستائين زندگيءَ جي باڪرن ۾ رهيون.
سڌ ڪرڻ جي ڪري ۽ امن ۾ رهيون جنهن سندا پڻ ائين ٿي ٿي اڳونڌرا، شاھ جڏهن انهن زندگيءَ
جي صحيح راھن کي ڇڏي ڏنو، ذاتي مفاد خاطر، عارضي مفادن حاصل ڪرڻ لاءِ تڪڙو
ڪيائون تڏهن وڃي اوجھڙ ۾ ڪريا ۽ غفلت ۾ گذاريائون تڏهن ڏکڻ ۽ ڏجهن اچي سندن ڀر
وڙتي، تڏهن کائڻن اهي انعام اڪرام، مزا مڃون، خوشحاليون موڪلائي وينديون رهيون.

سسر ڏجي شاھ، ڪسر ڪنگن ٿيون، شاھ

۽ ڏسندي ڏسندي دنيا ۾ ڏليل ۽ خوار ٿي ويون، وڃي پنهنجي پيرين ٿيون اٽڪاڻا ۽
ٽول، پيا آهن پت ۾، شاھ

انهن جي ابن ڏاڏن جي ڪمائي ڪٽ ٿي وئي ۽ هنن جيڪا به جدوجهد ڪئي، ۽
جيڪي به ترقيءَ جا تير هئا، اهي سڀئي منهن موڙي هليا ويا، حتي آباديون ۽ شاداسيون
هيون، اتي تباهين ۽ برباديون اچي اوتارا اڏيا، جهومندڙ ۽ جهولندڙ پنيون ۽ ٻارا، سڪي سڙي
چار جا ڀير پئجي ويا.

نسي وٺون وٺن ۾، نسي ڪاٺاريون،

پسو بازاريون، هيٺڙو مون لوڻ ٿي، شاھ

۽ ائين ويا اوجھڙ ۽ آنداهين ۾ اڏيا ۽ اٽڪندا، تان هو اوائون ويھ ٿيون ڪوه
جائن ڪيهي ويا، شاھ اٽي ڪهڙن گهيرتن ۾ گهرماڻجي، هڙي هڙن هاري وينا، غفلت ۽
آوارگين ۾ اوجھري، واٽون وڃائي وينا، تان جو وقت وهي ويو، نئين ۾ نحوستن جي ننڍن لهي
آئي ۽ ناپون ڪوڙي ويهي رهي، جنهن ڪري انهن جي ترقي ۽ روشني جو ڦاٽلو رٽڻ ۽ رجن ۾
رلي ويو، پريچ ۽ ورڻ وڪڙن ۾ ويڃي ويا.

غافل غفلت ڇڏي، ٿي، ڪيئن اسي اوجھرين

چپاڻا جڙهي ويا، وڃي بهتا توڙ،

نئين نيم اڳوڻ جمر وڻن ۾ واڻا ڪريين، شاھ

۽ ڪڏهن وري اڄڏهن سفر جو سڀناهو ڪيئون تڏهن وري بنا سوچ سمجهه
جي، پنهنجن ابن ڏاڏن جي ڇڏيل ليڪ تي گهلڻ ۽ رسڪڻ، رهي اهي راهون جيڪي اوجھڙ
اورائي ڇڏيون هيون، جهنگ ۽ پتون پئجي ويون، دسرن تي پئجي ويا.

آڏو تڪرا! ٿر، مٿان روه! رتيون ٿيڻ، شاھ

اها واڳن جي ابتڙ آهي.

ڪري پاڻ ڪريو، جوڙڻ جوڙ جهان جي، شاھ

انهن ظلم ۽ تخريبي قوتن جو راھن مان هٽي وڃڻ جو نتيجو اهو نڪرندو (ڪاڌ
پڇي ٿو ذات، جو آيو، سو اگهڻو، شاھ! تہ هڪڙو نظم قاتل ٿي ويندو اهڙو ڀلو ۽ سگهارو
سهارو جڙي ويندو، اهڙو ڀلو، سرهو، سچو انصاف، سک ۽ سلامتي، تي اڏيل ماحول ۽
معاشرو جڙي پوندو، جنهن ۾ نہ ڪو انسان، انسان جو محتاج ۽ گھيجهو هوندو، نہ ڪنهن جو
گولو ۽ غلام هوندو، نہ ڪنهن جو ڪمي ۽ ڪاسمي هوندو، پر آزاد، خودمختيار ڏميوار ۽
فرض شناس ۽ حق چوندڙ هوندو، هو نہ ڪنهن جو محڪوم ۽ مجبور هوندو پر هر ڪو هڪ
بئي تي ساه ڏيندڙ، هڪٻئي سان ڀائرتي دوستتو ۽ قربائتو رتو، ۽ سلوڪ ڪندڙ هوندو
جو نفرتون، ڪلفتون، وير عائد، ساڙ ۽ ڪينر پر ڪري اڏامي ويندا ۽ محبتون، پيار عزتون،
سڪ، سلامتيون، پجهه جا پيڙا پري اچي، انسان ۽ انسان جي عظيم مقصد، انسانيت جي
معراج جا ڪردار ۽ قدر جوڙيندو.

وٺي جنين وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،

تون نئين سين ڪت، اوڏا اڏي پکڙا، شاھ

هيٺ جي مٿي مڃي پاسي ۾ وٺراھ،

اچي وڃي وڃ ۾، تماچي، جي ساڌ،

لڳي آرواڙ، ڪينجهر هندورو ٿئي،

مين مٺي ٿمرا، گھين مٺ ڪرين.

ساٿ ٺهيو نين، آي پر سنڌي سچئين، شاھ

اهڙو سمجھ هوندو حتي چيڙي ٺيڙي، آميري، چنڊ چان، اڏاوت، جڙاوت خدا جي
قانون مطابق ٺيندي، حتي اهڙ، سرندياڙ ۽ سروان هوندا، هو انسانذات جو مدتن کان خواب
پنهنجو تعبير کڻي ايندو برايون، بدڪاريون، تباھيون ڪتابن ۾ قصا ۽ ڪهاڻيون بچي
ويند ۽ سڄو سنسار جو اجرو ۽ چانڊاڻ جيان چمڪي پوندو ۽ صدين کان سٺايل انسانذات
هيڏن چڻي وجهندي،

برڙ هو بنسرو، رياتي، اجاريو.

لاٽر سڀ ڪنهن ٺوڪ تان، هاڙهي ڌڻي هور،

جورن جو چڙن سڪيون، پنهنجن منهنجو پور.

آيو سر آتون جنهن ڏکيون ڏک ويهاريون، شاھ

سودر حرام، جنهن دم ياد نه تنهنجي،
نرمل! تنهنجونان، انهي پهر اندر ۾. شاه
۽ پوءِ

جي تون تئين الله جي، تر عالم سڀ سندو،
من له الموليٰ فله الكل، پرين پاڻ اتو،
ڪپر ڪين ڪندو، وانءِ لهرين گڏو، شاه

اهي پلا ماڻهو، اها مومنن جي جماعت، اها ڪاهوڙين جي ڪير، (ڏوڻي سا ڏورين،
جا، جو، سئي نه ٻڌي، شاه) جڏهن زندگيءَ جي سفر ۾ نگاه ڪن ٿا تڏهن زندگي کليل
ٻانهن سان سندن آڌر پاءُ تي ڪري ۽ زندگي ڄڻ تـ سندن انتظار ۾ ساه پئي ڪنبا جن جي
اچڻ سان ڄڻ تـ زندگيءَ ۾ آس جاڳي پئي هجي (آهي جن جي آس، جاڳي اتي جيئن جي،
الف) اهي جڏهن حيات جي سفر ۾ پيار جون پيرڙيون ڪٽندا، تڏهن حسين ۽ خوبصورت
آسون، اميدون ۽ تمنائون ڪر موڙي، جاڳي پونديون ۽ انهن جي چيڙن تي دعائون ۽ آشتون
بڻجي پونديون ۽ اهي اڪراڏائينديون تـ

اي اسان جا ڏٺي سڳورا! زندگيءَ جو اهو سڌو، سنوآڻو ۽ هموار رستو، اڀري ۽
نڪري اسان جي اکين ۾ اچي پوي ۽ پيرن کي پيرين پوي، جيڪو اسان کي پنهنجن منتظر
ڪلهن تي کڻي وڃي، بنا ڪنهن ڊپ ڊاءِ جي ۽ تڪليف جي، اسان کي پنهنجي ماڳ ۽
مڪان تي پهچائي، جتي (1/5)

نيئين نظر نينهن، جڙون جت جوڙجن،
ساه انين تان صدقو، اندر مين عضون،
لاهي تن لطيف چئي، انگ پڻ آچجن،
قلب قرباني ڪريان، مٿان دل دوستن،
هئين ۽ اکين، ڦاهي کاڌي پرين، لئي، شاه
جتي پرهيندي پيرن ٿا، ايندي لئي اڄ،
ويثري منجه سج، ڪرلڏي رڻ اڪارئين، شاه

(صراط المستقيم) يعني اها واٽ، جنهن تي هلي، اڳيون قومون زندگيءَ جي
خوشگوارين، شادابين، سرفرازين ۽ لطفن جي جهولن ۾ جهليون، ذهني توڙي جسماني طاقت
ماتيائون، انهن جي صلاحيتن ۾ نڪار آيو، جنهن ڪري، انهن ڪائنات جي قوتن ۽ وسيلن
کي پنهنجي فائدي لاءِ، ڪتب آندو ۽ پنهنجي بيبي فومن جي پيٽ ۾ اتر ۽ اٿل بڻجي ويون.
امتيلازي حيثيت مائيائون، (1/6)

اڪيون لت اورائون، ڪيئن ڪڙيان پير.

لب لائيندو ڪير، مون جيھي معذور ڪي، شاھ

ء وري ڪڏهن ڪڏهن هو پنهنجي حدين جي ناڪيلي و اولڪن وانگي ڏڪبا ۽
ڪٽبا رهيا. ضد ۽ اڇائي ڦونڊ جي ڪري، اوندهي ۽ ٿاڦوڙا ته هڻندا رهيا، پر ڪنهن به روشني
جي ويجهو نه ريا، اوڙو پاڙو به ڪونه پڇيائون، اندر جو ڪتاب به ڪونه کليائون. ڪائنات جي
ڪليل ۽ چٽي صحنين کي به ڪونه پڙهيائون. فطرت جي اکين ۽ پاڪرن کان به پري پچندا
رهيا، پنهنجي مفادن ۽ فرضن جي ويران وادي وڙڪندا ۽ وڙيندا رهيا، خيالن جي خمارن و
رج ۽ سج جي سيمن و سڙندا ۽ سهڪندا رهيا.

وڃي ڇو ونڪار، هٿ نه ڳولين هون ڪي،

لڪو ڪين لطيف چئي، پارو ڇو بڻي پار.

ٿي ستي، ٻڌستندو پرت پنهنون، سين پار،

نائين نين نهار ته توم ديرو دوست جو، شاھ

۽ جڏهن رلي رلي، اوائلي سفر و ڦاٽ ٿي ڪري پيا ۽ ڪا به سوات هٿ نه آئي
(جيڪ غلط ڏس ۽ رٿابندي جي ملٽي ٿي نه هئي) تڏهن مٽي تي هٿ رکي، قسمت کي پڻ
لڳا ته هئي! اسان جا پاڳ ٿي اهڙا هئا، خدا کي منظور ٿي ائين هو، جنهن اسان کي سئين ڊگ
تي ٿي نه لائو، پر ماضيءَ جي مڙني منافقن، مفادپرستين ۽ خود غرضين کي ليکي به ٿي نه
اندائون.

سجڻون راتيون سهين، پر سڪان ڏيئي.

بڙي تان! بيٺي، تون ڦهنديون ڳالهيون، شاھ

اي اسان جا ڌڻي سڳورا! اسان توکان، تنهنجي ٻڌايل واٽ تي هلڻ جي طاقت
طلبين ٿا ته جيئن اسان جو حشر به اهڙو نه ٿئي، جهڙو اسان کان اڳ، مصيبتن جي ماريلن جو
ٿيو هو، جنهن تنهنجي نصيحت ۽ هدايت تي عمل نه ڪيو، صبر، سڳهه ۽ برداشت ڇڏي،
تڪڙ هڙهائي ۽ هوڏو ڪاهي پيا.

نشان موئل موئل لکڻو سڀين حُسن سڪن

سي حُسن جاز حين جي ڪوري ڪاغذ اٿيون، شاھ

اسان جانون ٿا ۽ نون هيٺس مهربان رهيو اهي صحي واٽ ۽ واٽ ٻڌائيندو رهيو
هنن ٻن حصن کي سمجهڻ جي ڏسيل واٽ کان منهن موڙيندي، پنهنجي فلسفي، علم ۽ فڪر
تي عمل نه ڪندي، انهيءَ سو ڪير ۽ هڪمانيءَ ضد ۽ اها اڳواڻي جي آواز وڃاڻي
۽ سڏي اهي اهائي ڀور، جا سوڀنهن ري به سڀري، شاھ ۽ اسان اها ڳالهه به سمجهي رها، سمون.

سنڌ سائنس اڪيڊمي جا مقصد

* انساني هدايت لاءِ انبياءَ عليهم السلام معرفت
مليل وحي واري تعليم کي عام ڪرڻ.

* قرآن حڪيم جي تعليم ۽ اصولن خلاف طاغوتِي
طاقتن، وحي واري علم جي مقابلي ۾ هٿرادو علم
ذريعي جاگيرداريت ۽ سرمايه داريت کي جنم ڏئي
انسانيت کي اڇوت ۽ برهمن، اڀر ڪلاس ۽ لوئر
ڪلاس، غلام ۽ آقا، جي طبقن ۾ ورهائي ڇڏيو
آهي، ان جڙتو علم ۽ فلسفي کي جڙتو ۽ غلط ثابت
ڪرڻ.

* سنڌي ٻولي ۾ اهڙو لٽريچر عام ڪرڻ جنهن سان
وهمي ۽ ظني، شڪ تبهن وارن نظرين، خيالن ۽
عقيدن کان ماڻهن کي چوڻڪارو ملي، انجي پيٽ
۾ تحقيقي، تجرباتي ۽ مائسي حقيقتن تي قائم
علمي نصاب جوڙجي جنهن سان ماڻهو دقيانوسيت،
شخصيت پرستي ۽ وهن پرستي جي واتڙاڻ مان
نڪري سگهن.

* ماڻهن کي فرقي بازي کان ڪڍي وحدت انسانيت
واري راهه تي آڻڻ.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو: انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙهندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي ھمٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهچن ٿا،

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَنَ** The Reading Generation